

Ekspert hinnang Haapsalu linnuse varemete ja vallikraavi, linnakindlustuste ning arheoloogiliselt tundlike alade kohta.

Anton Pärn, arheoloog (Sihtasutus Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid)

I. Sissejuhatus ja kaitse alla võtmise ajalugu

Alljärgnev ekspert hinnang analüüsib kolme kompleksi:

- 1.** kinnismälestis Haapsalu linnuse varemed ja vallikraav (reg-nr 15391), milles määratakse mälestise piirid, analüüsitakse kaitsevööndi vajadust ning hinnatakse mälestise vastavust arheoloogiamälestise riikliku kaitse eelduse kriteeriumidele vastavust^[1];
- 2.** kinnismälestis Haapsalu linnakindlustused (reg-nr 15390), milles määratakse mälestise piirid, analüüsitakse kaitsevööndi vajadust ning hinnatakse arheoloogiamälestise riikliku kaitse eelduse kriteeriumidele vastavust;
- 3.** arheoloogiliselt tundlike alade (teadaoleva ja potentsiaalse arheoloogilise kultuurkihiga alade) analüüs, ühes hinnanguga arheoloogilise kultuurikihi esinemisele Haapsalu vanalinna alal.

Maa-ameti kultuurimälestiste kaardirakenduses esitatakse graafiliselt kultuurimälestiste registris olevate mälestiste asukohaandmed ja piirid, mis annavad informatsiooni muinsuskaitse seadusest tulenevate kitsenduste ulatusest ning võimaldavad tagada kultuurimälestiste kaitset.

Asukohaandmete õigsus tähendab, et mälestise kaardikuva peab vastama mälestise kaitse alla võtmise alusdokumentides kirjeldatud asukohale ja ulatusele ning kaardil on kuvatud mälestis tegelikult asukohas ja ulatuses.

Haapsalu linnakindlustused (reg-nr 15390), linnuse varemed ja vallikraav (reg-nr 15391) on Maa-ameti geoportaalis kultuurimälestiste kihil tähistatud tänaseni punkttingimärgiga, st mälestise ruumikuju kaardile kantud ei ole. Ekspert hinnanguga määratletakse mälestise piirid, kantakse Maa-ameti geoportaalis eraldi kaardikihi, esitades andmed avalikkusele kättesaadavaks. Sarnaselt esitatakse ka vanalinna alal arheoloogiliselt tundlike alade andmed Maa-ameti geoportaalis eraldi kaardikihil.

Esmakordselt tunnistati 1925. aastal vastuvõetud „Muinasvarade kaitse seadusega“ mälestisteks eraldi objektidena *Haapsalu lossi kirik* ja *Haapsalu lossi varemed ühes kellatorniga* (vt „Muinsuskaitse alla võetud ajalooliste muinasvarade nimestik“ vastavalt nr

^[1] Kultuuriministri 15.05.2019 määrus nr 23 „[Mälestise liikide ja muinsuskaitseala riikliku kaitse üldised kriteeriumid ning muinsuskaitsealal asuvate ehitiste väärtusklassid](#)“ § 4.

1500, 1501).¹ Kohe Teise maailmasõja järgselt võeti piiskopilinnus ühe objektina kaitsealusesse nimekirja nr. 169 all *Haapsalu loss ja lossi kirik (viimases skulptuurid) XIII s. lõpp*.²

Seoses kultuurimälestiste kaitse ümberkorraldamisega ja mälestiste nimekirjade täiendamisega 1964. aastal, muutus ka linnuse senine nimetus, dateering ja numeratsioon: nr. 139 *Haapsalu lossi varemed kirikuga 13.-16. sajand* asukohaga Haapsalu lossipark.³

1965. aastal Haapsalu vanalinnas leitud keskaegne linnamüür võeti kaitse alla 1973. aastal, mil täiendati ja täpsustati senist mälestiste nimekirja.⁴ Uued nimetused ja asukoha aadressid said ka linnamüür ja linnus:

223. *Linnakindlustused – linnamüüri säilmed vallikraaviga* 14.-16. saj. asukohaga Haapsalu, Võidu, Kalda, Lühike, Wiedemanni, Komsomoli t.

224. *Haapsalu linnuse varemed, linnuse kirik ja vallikraav* 13.-17.saj. asukohaga Haapsalu, Võidu t., lossiplats, lossipark.

Eesti Vabariigi taastamise järel 1994. aastal vastu võetud muinsuskaitseaduse järgi tuli Muinsuskaitseametil üle vaadata nõukogude ajal vabariiklikesse ja kohaliku kaitse nimekirjadesse kantud mälestiste seisund ning mälestise tunnuste olemasolu korral ette valmistada uued kaitsenimekirjad. Üldjuhul tehti seda uusi piire määramata. Sellest tulenevalt oli mälestiste asukoht ja ulatus määratletud varasemates kaitse alla võtmise alusdokumentides nagu: kaitse alla võtmise õigusakt koos lisadega, enne taas kaitse alla võtmist koostatud mälestise pass koos selles viidatud kirjalike allikatega ühes materjalidega, mis mälestiste kohta oli toimikutesse ja arhiivi kogutud (nt uuringute aruanded).

1998. aastal võeti Haapsalu linnakindlustused ning Haapsalu linnuse varemed ja vallikraav (lisaks Haapsalu linnuse kirik) mälestisena kaitse alla (vt allpool).⁵ Määruses on mälestiste asupaigad Haapsalu linnaterritooriumil kirjeldatud üldsõnaliselt, piiritledes linnakindlustused *Karja, Kalda, Wiedemanni, Riiütli tänavatega*, märkides linnuse varemete ja vallikraavi aadressiks *Piiskopilinnus*.

Täiendavalt lisagem, et Haapsalu vanalinna kaitsetsoon moodustati ENSV MN määrusega nr 91 27.02.1973. Järgnevalt kinnitati Haapsalu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus, piir ja kaitsevööndi piir Vabariigi Valitsuse 16.09.1997 määrusega nr 175 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/74007>). Hetkel kehtiv Haapsalu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus võeti vastu Vabariigi Valitsuse 14.07.2005 määrusega nr 181 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/925321>).

¹ ERA 1108.5.987

² Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 21.06.1947 nr 467 (Läänemaa).

³ Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 31.12.1964 nr 573 (Haapsalu rajoon).

⁴ Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 01.08.1973 nr 346 (Haapsalu rajoon).

⁵ „Kultuurimälestiseks tunnistamine“ kultuuriministri 30.03.1998 määrus nr 7, mälestis nr 223, 224.

Kultuurimälestiseks tunnistamine

Vastu võetud 30.03.1998 nr 7

Muinsuskaitseaduse (RT I 1994, 24, 391; 1996, 49, 953; 86, 1538; 1997, 93, 1559) paragrahvi 3 lõike 4, paragrahvi 12 lõike 1 ja paragrahvi 46 lõike 2 alusel ning vastavalt Vabariigi Valitsuse 28. juuli 1994. a määrusega nr 272 (RT I 1994, 57, 966; 1996, 41, 798; 1997, 75, 1273) kinnitatud «Kultuurimälestiseks tunnistamise ja kultuurimälestiseks olemise lõpetamise korra» punktidele, 3 ja 5 määrán:

Tunnistada arhitektuurimälestiseks Lääne maakonnas (järjekorranumber, nimetus, dateering, omavalitsusüksus, asukoht, endine number):

1. Haapsalu linnakindlustused	14-16. saj	Haapsalu linn	Karja, Kalda, Wiedemanni, Rüütli t.	223
2. Haapsalu linnuse varemed ja vallikraav	13-20. saj	Haapsalu linn	Piiskopilinnus	224
3. Haapsalu linnuse kirik	13-20. saj	Haapsalu linn	Piiskopilinnus	224

Väljavõte kultuuriministri 30.03.1998 määrusest nr 7 (RTL 1988, 147, 557).

Keskaegsed linnakindlustused linnamüüri näol on linnaterritooriumil säilinud maa-all, mistõttu müüri kulgemisjoone ja piiride määramisel saab toetuda peaaesjalikult arheoloogiliste välitööde tulemustele ning kaudselt ürikulise andmestiku analüüsile. Seevastu on linnuse varemed ja säilinud vallikraavilõigud hästi vaadeldavad, mistõttu nende piiride määramisel saab lähtuda olemasolevast väliskontuurist kui ka mälestise välisküljel tehtud arheoloogiliste välitööde tulemustest.

Tervikuna on mälestiste piiride väljaselgitamisel ning eristamisel ülioluline erinevate allikate (kaardid, nähtavad varemed, arheoloogiliste uuringute tulemused) kombineerimine ning teaduskirjanduses esitatud võrdleva materjali kaasamine.

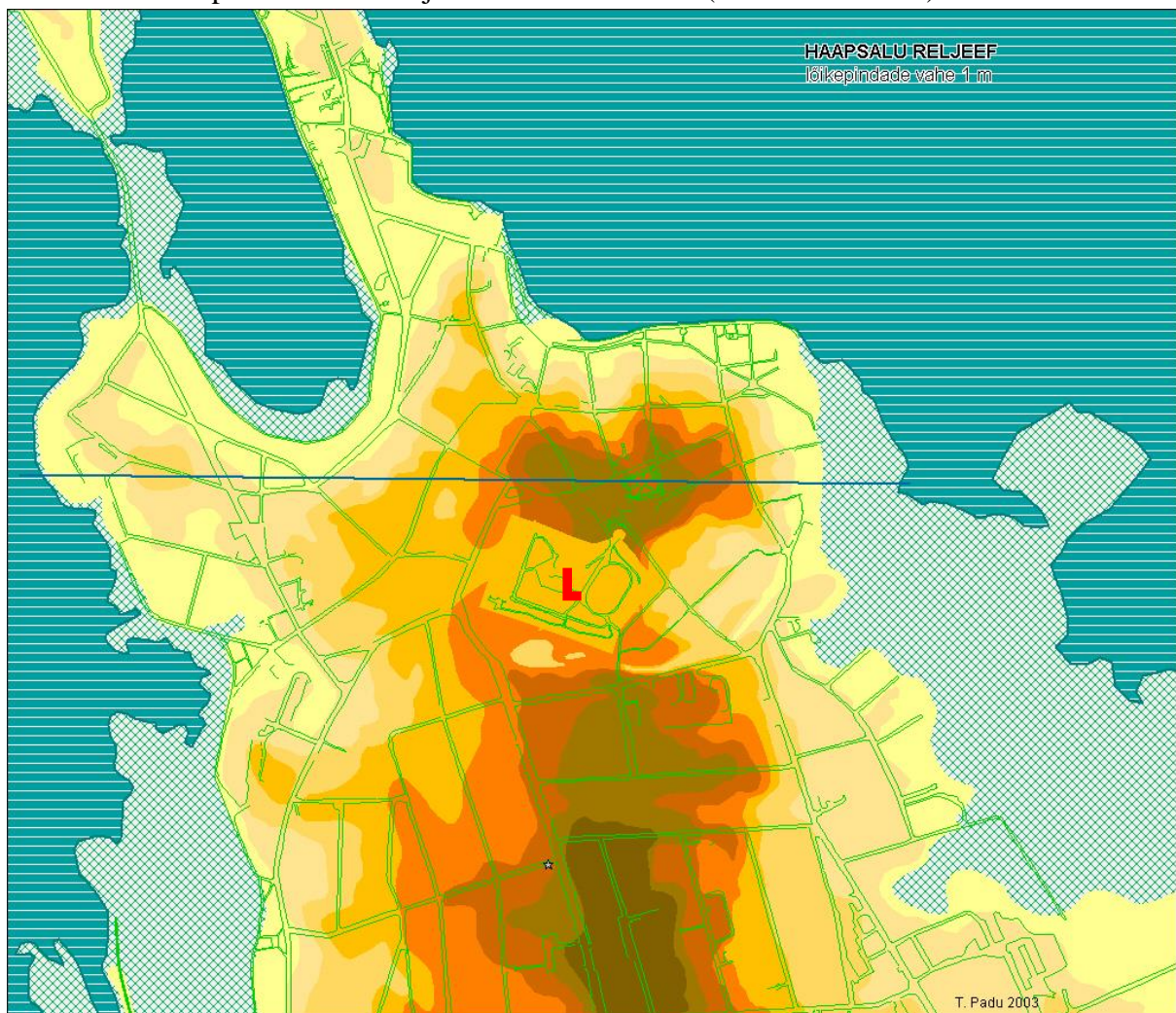
Lähtudes ajaloolistest õienditest (sh ajaloolistest allikatest), publitseeritud teadusartiklitest ning kasutades geoinformaatika meetodeid, kanti nii Haapsalu linnakindlustusi esindav linnamüür ning Haapsalu linnuse varemed ja vallikraav, samuti arheoloogiliselt tundlikud alad eraldi kihtidena linnaplaanile (joonis 2), mille põhjal tehakse eksperthinnangus ettepanek mälestise ruumikuju kuva kanda kaardile pindtingmargiga kaardile kandmiseks.

1. Haapsalu linnusevaremed ja -vallikraav (reg-nr 15391)

Linna territooriumi kavandamist ning selle hilisemat arengut mõjutasid poolsaare reljeef ja linnuse domineeriv asend. Kujuneva asula asukohaks sai poolsaarel kuni veepiirini ulatunud lauge nõlvaga, tänapäeval 9–10 meetrit üle merepinna ülatuv voorjas künnis.⁶ Selle kõrgemale, maismaapoolsele osale rajati pealinnus koos kastelliga (nn läänepoolne eeslinnus).

Linnuse idaküljel, tänase Krahviaia territooriumi kohale jäänud madalam vesine ala moodustas linnaala ees kaitseehituslikult olulise loodusliku veetõkke. Piiskopilinnusest edelas, poolsaare lääneküljel ulatus linnuse vastas piirkonna sisse lahesopp tänase Öhtukalda tänava kohal (Lahe ja Wiedemanni tänavate ristumise vahetusläheduses). Neid aspekte arvestades kavandati pealinnus koos kastelliga poolsaarekaela kitsamale osale (Joonis 1). Sinna küündis veepiir linnuseni mõlemast küljest kõige lähemale ning sellega sai loodusliku veetõkke ära kasutamine suurima kaitsetehnilise mõju.⁷

JOONIS 1. Haapsalu linnaala reljeefi rekonstruktsioon (Tõnis Padu 2003). L – linnus

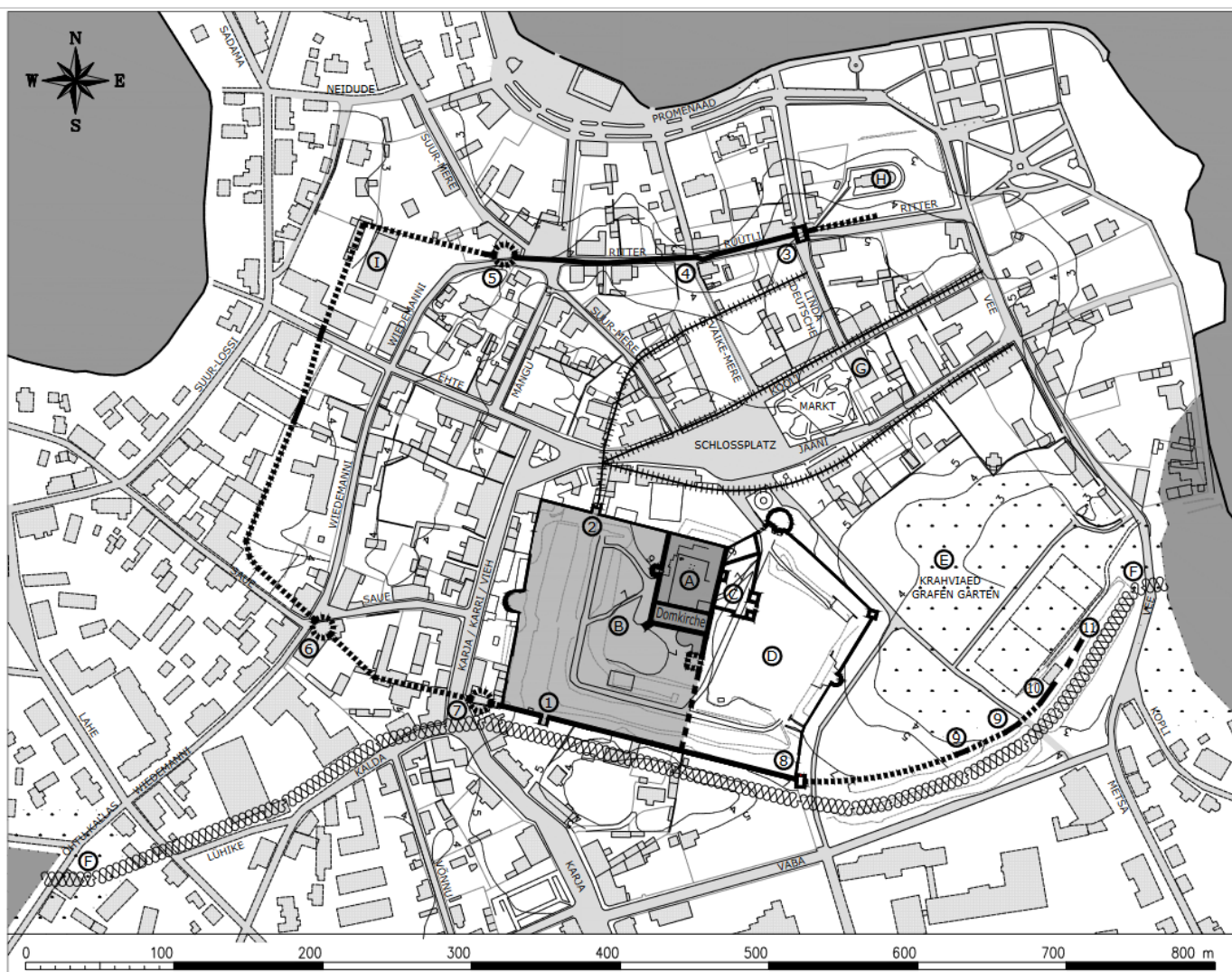

⁶ Anton Pärn, Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos. – Läänemaa Muuseumi Toimetised, I. Haapsalu 1997, 26-48; Anton Pärn, Veetee osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul. – Läänemaa Muuseumi toimetised, V. Haapsalu 2002, 50.

⁷ Vt. Thomas Biller, Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen im deutschsprachigen Raum. Ein Handbuch, 1. Darmstadt, 2016, 41-43.

Tõenäoliselt eraldati linnaala enne kaitsehitise rajamist maa poolt kraavi ja valliga.⁸ Euroopa keskaegsete linnade ehituspraktikas oli see laialt levinud võte, kus kaitserajatisele eelnes linnaala ümbritsemine esmalt vallikraaviga. Tihti arvestati linnaala asukoha valikul veekogude kui looduslike veetõketega, mida kraaviga piiramisel oskuslikult ära kasutati. Sarnasele võttele viitaks ka Haapsalu vallikraavi rajamine ja kulg, mis arvestab eelkõige reljeefi (pool)saare mõlema külje madala osa vahel ning ei ühildu hilisema linnamüüri lõuna-edela suunaga (Joonis 2: F).

JOONIS 2. Haapsalu kaitserajatised: linnus, linnamüür ja vallikraav (A. Pärn, I. Vainu 2018).
 A – pealinnus; B – kastell; C – idapoolne väike eeslinnus; D – idapoolne suur eeslinnus; E – „Krahvi aed“; F – vallikraav; G – Raekoda; H – Maria-Magdaleena kirik; I – end. Kohtumaja; 1-2 – kastelli vastastikku asetsevad väravad; 3-11 – linnamüür ja -väravad.

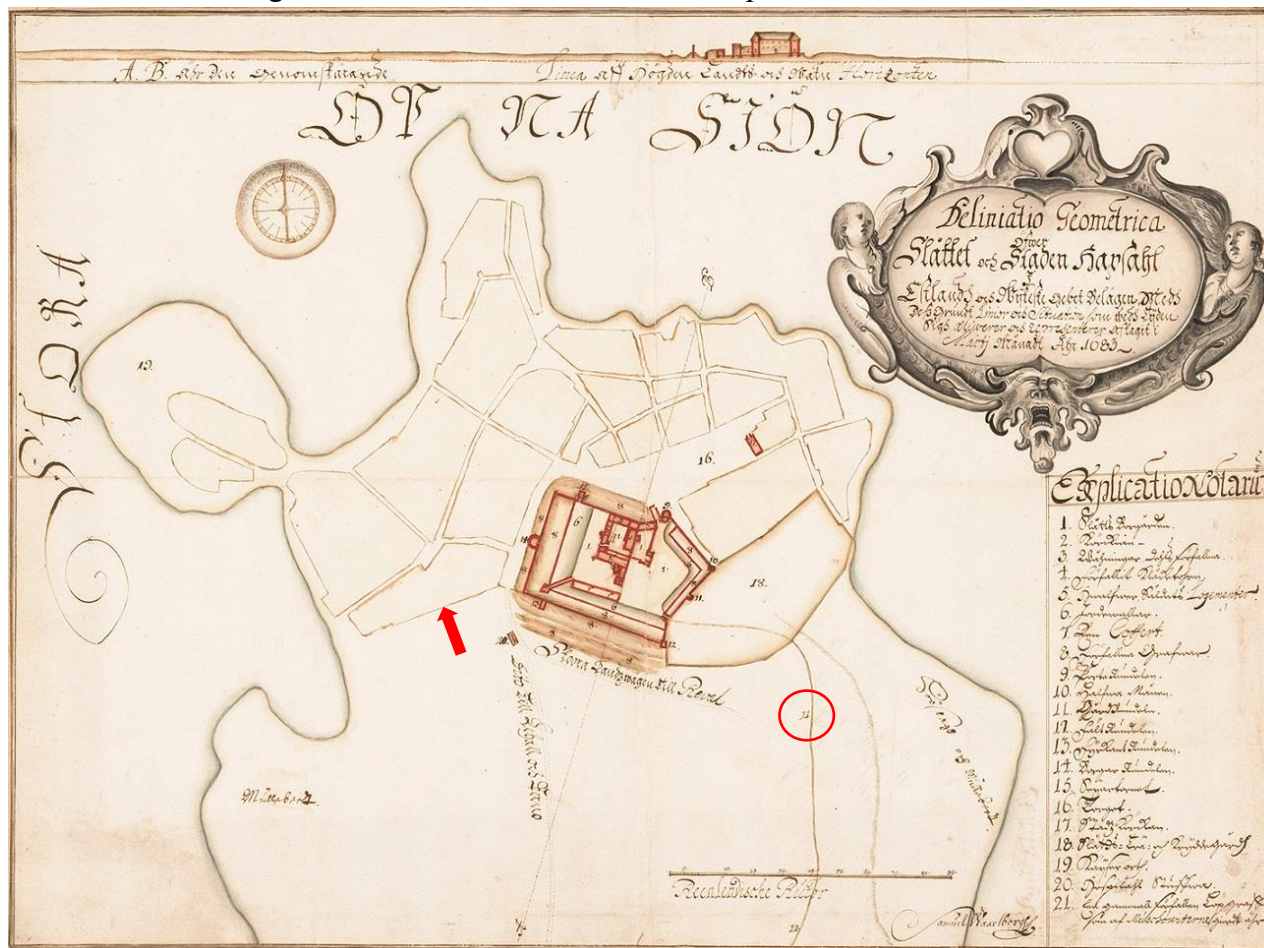

⁸ 1761. aastal koostatud Haapsalu linnamüüri kirjelduses oli linnaala maa poolt kaitstud veekraavi ja muldvalliga (RA, EAA.992.1.120, l. 1; Kalev Jaago, Haapsalu arhitektuuri ajalugu XIII–XIX saj. Diplomitöö. Tartu Ülikool, 1989, 17 (SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid arhiiv, HM 8339); Anton Pärn, Haapsalu linnamüürist viimaste uurimistööde taustal. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXI. Haapsalu 2018, 11–12; joonis 1.

Vallikraav on hästi jälgitav piki Krahviaia lõunapiiri Vee tänavast kuni Vaba- ja Rahu tänavate ristumiseni. Läbi 19. sajandi kuni tänaseni on see vallikraavilõik ka veega täidetud. Põlluvärava tornist (Joon. 2, nr 8) edasi lääne suunas tähistab kraavi nõgus vagumus linnuse lõunamüüri vastas ulatudes kastelli lõunapoolse väravatorni lähiste. Edasi linna lääne küljele suundus kraav Kalda- ja Lühikese tänava sihis. Kalda tänava alguse hoonestus on valdavalt 1770. aasta linna lääneosa tabanud suurpõlengu järgne, mille ülesehitamise ajast pärineb teade vana linnakraavi täitmisest.⁹ Kalda tänava ääres asuv endine Haapsalu kreiskooli hoone (ehitatud 1871 elamuna) asukoht teeb tagasiaste kinnistu sisse. Võimalik, et hoone asukoha tingis selle esisele jäänud vana sisse vajunud vallikraav. Haapsalu 1860. aasta linnaplaanilt leiab Lühikese tänava vastu jäänud vallile (kraavile) viitava tähistuse.¹⁰ Samuti jääb Karja tn 18 hoone otsasein samale ehitusjoonele kreiskooli hoonega.¹¹ Karja- ja Kalda tänavate ristumisel asuv Kalda tn 2 hoone on hilisema päritoluga. Siinjuures järgis linnaala ehituspiir vana vallikraav suunda sajandeid, olles jälgitav 1683. aasta linnaplaanil kuni 19. sajandi teise pooleni välja (Joonis 3).¹²

JOONIS 3. Haapsalu linnaplaan 1683 (Samuel Waxelberg).

21 - „vana kokkulangenud kaitsekraav, mis moskoviitide poolt tehtud on“

⁹ Kalev Jaago, Tõend linna vallikraavi olemasolust hilisema Kalda tänava alguses. Väljavõte Haapsalu raes 14. mail 1778 toimunud istungi protokollist. – Läänemaa muuseumi toimetised XXII. Haapsalu 2019, 173-177.

¹⁰ Haapsalu linnaplaan 1860: EAA.2072.2.36.1.

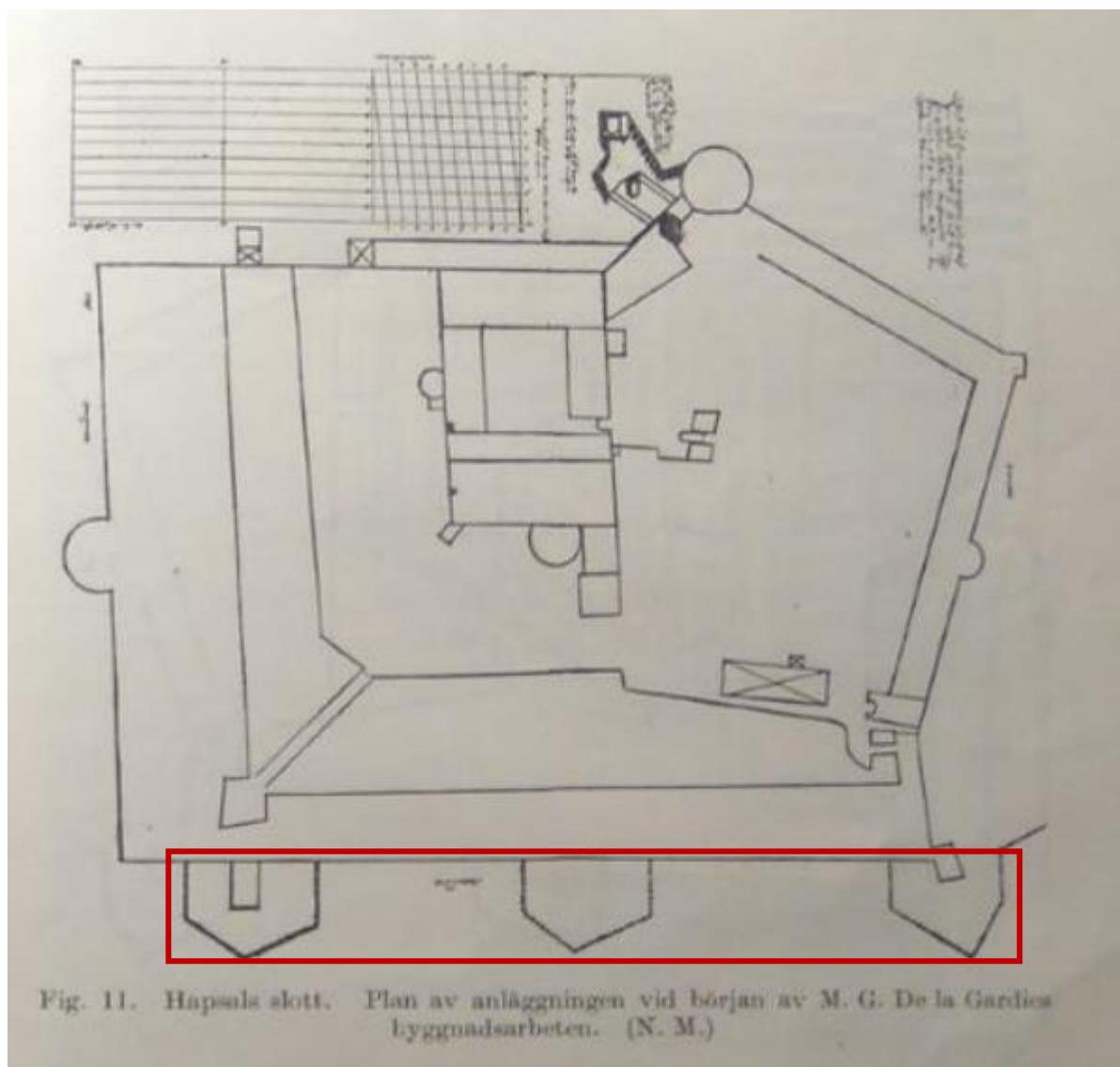
¹¹ Haapsalu linnaplaan 1848: EAA.854.4.105.1.

¹² vrd Haapsalu linnaplaan 1683: EAA.5393.1.331; Haapsalu 1860: EAA.2072.2.36.1.

Arheoloogiliselt tundliku piirkonnana tuleb vaadelda linna edelaosas linnamüüri ja vallikraavi vahelisi kinnistuid põhjusel, et antud alal ei järgi ajaliselt hilisem linnamüür varasemalt rajatud vallikraavi suunda (Joonis 7: H). Seetõttu tõuseb esile omamoodi vaheala Kalda, Lühike, F.J. Wiedemanni tänavate piirkonnas (eriti Kalda tn 2, 2a, 2b, 4; F.J. Wiedemanni tn 13, 15, 15a, 17, 17a.).

Kastelli lõunaküljel alates selle edelanurgast tuleb arheoloogiliselt tundliku alana käsitleda järgmisi kinnistuid: Karja tn 15, 21, J 1, 21a, 23, 25, 27 ning piki Vaba tänavat kuni Rahu tänavaga ristumiseni: Vaba tn 3, Vaba tn linnuse esise parkla ja Põlluvärava vaheline haljasala (Joonis 7: B). Siinjuures jäid linnuse lõunamüüri esisele 1650-ndatel aastatel koostatud Matthias Holli linnuse üldplaani bastionilaadsed puitkindlustused (Joonis 4).¹³

JOONIS 4. Bastionilaadsed puitkindlustused linnuse lõunaküljel 1650-ndatel aastatel (Matthias Holl)

¹³ Sten Karling, Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet som arkitekt i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i Sverige och Balticum. Göteborg 1932, 56-58; Fig. 11, 12; vt. Ragnar Nurk, Pärnu. Linnade uuenemine. Eesti linnad Rootsi valduses (1561-1710) – Eesti linnaehituse ajalugu. Tallinn 2019, 246, ill.

Krahvi aia lõunaosas Põlluväravast kirde suunas on arheoloogiliselt tundlik piirkond eelkõige piki vallikraavi põhjakülge kergelt esile tõusev nõlva ala kuni Vee tänavani ehk vallikraavi lõpuni välja. Tegemist on linnamüüri- ja selle taguse alaga, millest lähemalt linnakindlustuste osas (Joonis 2: F; 7: D).

Haapsalu linnuse ehituslugu uurimine on olnud uurijate vaateväljas pea terve sajand.¹⁴ Linnuse territoorium tõuseb vanalinnas domineerivalt esile, moodustades omaette müüri ümbritsetud mitmeosalise kompleksi. Alljärgnev ülevaade peatub lühidalt viimaste kümnendite uurimistöö tulemustel ja probleemidel.

Linnuse tuumiku moodustab pealinnus ümbritsetuna lääne- ja lõunaküljelt ristkülikukujulise vastastikku asetsevate väravatega kastelliga.¹⁵ Pealinnuse lõunatiivas asuvad toomkirikut mainitakse 1279. aasta Haapsalu asutamisprivileegis ainsa ehitisena.¹⁶ Kirik oli pühitsetud Ristija Johannesele ja evangelist Johannesele.¹⁷ Haapsalu varase ehitusloo tundmaõppimisel on toomkiriku ehitusaja määramine üheks oluliseks ajaliseks tähiseks. Kooriruumita ühelöövilise kolmevõlvikulise kiriku planeeringus märgib Kaur Alttoa sarnasust Holmi (Märtinsala) kirikuga, pidades võimalikuks, et Vana-Pärnu toomkirik võis olla vaheaste Haapsalu eeskujuna.¹⁸ Siinjuures on enam tähelepanu pühendatud kiriku raiddekoorile, eriti siinsete kapiteelide motiivistikule ja tahumis ajale. Varasemat uurimistööd edasi arendades paigutab Kaur Alttoa kiriku varagootikale omase pungkapiiteeli motiivi kõrvuti romaani päraste teemantlõike ja väänlamotiivi valmistamisajaks 1250.–1260. aastate vahemikku.¹⁹ Haapsalule sarnaste näidete seas tõstis uurija vähemtuntud näitena esile Kölni St. Kuniberti kiriku, mis pühitseti 1247. aastal (Fotod 1, 2). Kui varem seostati Haapsalu toomkiriku rajamise algust alles pärast Vana-Pärnu maha põletamist leedulaste poolt 1263. aastal, siis uute tulemuste taustal sai kirikuehitus alata varem. Alttoa ei välista, et Haapsalus ehitamisel olnud kiriku ruumiprogramm võis seoses piiskopkonna peakiriku üle toomisega järgnevalt ka muutuda.²⁰ Toomkiriku (Lossikiriku) keskaja järgset käekäiku ja taastamistööd 18.–19. sajandil on käsitletud põhjalikult Kalev Jaago.²¹ Samalt uurijalt pärineb ülevaade toomkiriku vanematest matustest.²² Jaago põhjal on kahekümne neljast Saare-Lääne piiskopist vähemalt seitse maetud toomkirikusse. Paraku on sellest pärandist tänaseni säilinud vaid üksikud näited. Kui 18. sajandi alguses lõpetati toomkirikus jumalateenistused ja matmised, algasid juba sama sajandi lõpust haudade rüüstamised ning enamik vanematest hauaplaatidest lõhuti. Veel 20. sajandi

¹⁴ Vt. Villem Raam, Haapsalu linnus: ajalooline õiend ja arhitektuuriline karakteristik. Tallinn 1969 (Käsikiri MKA arhiiv); Kalvi Aluve, Haapsalu piiskopilinnus. Tallinn 1998; Kaur Alttoa, Haapsalu linnuse kujunemisloost: märkmeid ja märkusi. – Läänemaa Muuseumi toimetised XVII. Haapsalu 2014, 42–63.

¹⁵ Anton Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal. – *Ars Estoniae* medii ævi grates Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo. Tallinn 1995, 131–132; Alttoa 2014, 42, 55.

¹⁶ Enn Tarvel, Piiskop Hermannii residentsiks. – Haapsalu läbi aegade ja inimeste. Tallinn 1979, 14–15.

¹⁷ Anu Mänd, Kalev Jaago, Haapsalu toomkiriku pühakutest. – *Lääne Elu*, 24. I 1991; Kalev Jaago, Haapsalu lossikiriku taastamine 1726–1889. – Läänemaa Muuseumi toimetised, IV. Haapsalu 2000, 7.

¹⁸ Kaur Alttoa, Kui piiskop polnud veel Haapsallu jõudnud. – Läänemaa Muuseumi toimetised XVI. Haapsalu 2013, 18–22; Alttoa 2014, 44.

¹⁹ Kaur Alttoa, Kölni meister – kas fiktsioon. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu 1997, 53–55; Alttoa 2014, 44–49.

²⁰ Alttoa 2014, 48.

²¹ Jaago 2000, 7–28.

²² Kalev Jaago, Haapsalu linna kalmistud. – Läänemaa kalmistud II. Kullamaa Kihelkonnamuuseumi Toimetised III. Ridala ja Martna kihelkondade ning Haapsalu linna kalmistud. Kullamaa 2014, 68–73.

alguses oli säilinud mitmeid 14. sajandist pärit piiskoppide, toomhärade ja piiskopi ametimeeste hauaplaatide tükke. Neist täna tuntakse vaid mõnda katket, millest üht seostatakse 1530. aastal surnud piiskop Georg von Tiesenhauseniga. Teadaolevalt maeti vastu toomkiriku lõunakülge rajatud ümarkabelisse 1515. aastal piiskop Johannes Orgas. Kabelit ennast mainiti esmakordselt Maarja kabelina 1505. aastal. 1980-ndatel toimunud restaureerimistöde käigus veeti kabelist välja toomkiriku esisele massiivne altariplaat.²³ 2014. aastal toodi plaat tagasi linnusemuuseumi ja paigutati 2019. aastal altariplaadina uude ekspositsiooni. Paraku pole 1980.-ndatest kuni 1995. aastani linnuses läbiviidud restaureerimistöid põhjalikult dokumenteeritud.²⁴ Seetõttu puudub ülevaade toomkirikus ja ristimiskabelis tehtud tööde ulatusest nagu näiteks uue põranda ehitus (sh keskkütte trasside kaevetööd). Viimastel aastatel on saadud uut informatsiooni keskaegsetest hauaplaatidest, samuti käsitletud uusi raidkivileide seoses linnusemuuseumi rekonstrueerimis- ja konserveerimistöödega aastatel 2017-2019.²⁵

Oma tüübilt esindab pealinnus ääremajakastelli, milles müüre ääristasid sisekülgedel tiibhooned. Pealinnuse ruumide kirjeldused pärinevad 16. sajandi lõpust ja 17. sajandi varaloenditest ehk piiskopkonna järgsest ajastust. Selleks ajaks olid pealinnuse algselt ühekorruselised hoonetiivad saavutanud kuni kolm korrust ning toimunud kapitaalsed ümberehitused arvestasid juba Rootsi garnisoni vajadusi.

Varasematest ehitusjärgudest saab märkida, et pealinnuse põhjatiivas leiab jälgi nurgatornidest, ehitatuna arvatavasti 14. sajandi lõpus. Samasse aega on paigutatud ka läänetiiva vahitornile eelnenud väiksema torni ehitamine, mille ümberehitamine vahitorniks toimus 15. sajandil. Tõenäoliselt süvendati algselt tiibhoonete alla poolkeldrid, mis said lõpliku sügavuse alles rootsiaegsete ümberehituste käigus. Samas ei omanud kõik hoonetiivad keldreid. Idatiivas, tänase linnusemuuseumi uue sissepääsupaviljoni kohal kelder puudus. Samuti asus algselt pealinnusesse viiv värav lääneseinas, toomkiriku portaalist kümnekond meetrit põhja pool – seega toimus sissepääs kastelli õuelt. Seda, 13. sajandist pärit väravaava kasutati veel 16. sajandi lõpus jalgvärvana ning müüriti lõplikult kinni ilmselt alles 19. sajandi lõpus. Vana värava taasavati osaliselt 2018. aastal muuseumi siseruumide restaureerimistöödega.

Sarnaselt pealinnusega iseloomustasid kastelli hoonestust müürimajad. Jälgi majadest leiab nii kastelli põhja- kui ka läänemüüri siseküljelt, kus neist esinduslikum müürihoone moodustab kastelli müüris lõuna-kagupoolse lõigu. Ühel juhul on väljakaevamistega uuritud müürimaja kastelli põhjapoolse värava, Osutitorni ja pealinnuse vahelisel lõigul. Hoone oli kahekorruseline, mõõtudelt vähemalt 9 meetrit lai ja 25 meetrit pikk, kolme üksteisega külgnenud ruumi ja kahe hästi säilinud keldriga.²⁶ Väljakaevatud ruumid (sh kelder) on täidetud liivaga, kuid võiksid omada eksponeerimis potentsiaali.

²³ Vt. Jaago 2014, 72-73.

²⁴ Aluve 1998, 8-11; Kalvi Aluve, Eesti keskaja linnused. Tallinn, 1993.

²⁵ Vt. Anu Mänd, 1552. aasta katku mälestav hauaplaat Haapsalust. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XIX. Haapsalu 2016, 115-126; Anu Mänd, Kaire Tooming, Keskaegsed raidkivileide Haapsalu linnusest aastal 2017. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXI. Haapsalu 2018, 63-74; Anu Mänd, Ühest Saare-Lääne piiskopi hauaplaadist. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXII. Haapsalu 2019, 110-116; Inna Põltsam-Jürjo, Ühest hävinud hauaplaadist Haapsalu toomkirikus. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXIII, Haapsalu 2021, 91-111.

²⁶ Erki Russow, Anton Pärn, Majalugu ehk millest kõnelevad Osutitorni müürihoone jäänused. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XVI. Haapsalu 2013, 88-130.

Kokkuvõttes kaitses kastell linnaala maa poolt ning pääs linna võis toimuda kolmel suunal: kastellist läänes tänase Karja tänava kohal, kastelli vastastikku asetsevate väravate kaudu ja kastellist idast möödunud ühendustee kaudu.²⁷

Linnuse mitmeosaline jaotus leiab märkimist ka kirjalikes allikates, kus esmakordselt esineb 1314. aastal „väike linnus“ (*Hapesallis in minori castro*).²⁸ 1384. aastast pärineb teade piiskopi vasallide rünnaku käigus maha põletatud „suurest linnusest“ (*castrum maius*).²⁹ Tõenäoliselt oli tegemist kastelli ringmüüri peale ehitatud puidust kaitsetara põletamisest.

Rohkete sisemiste ümberehitustega pealinnus koos kastelliga säilitas sama põhiplaani kuni 15. sajandi alguseni.³⁰ Uus sajand tõi kaasa ulatuslikud muutused, eeskätt linnuse järkjärgulise laiendamisega ida suunas. Esmalt rajati tõenäoliselt 15. sajandi alguses pealinnuse idakülje esisele väike eeslinnus, mida seostatakse pealinnuse idaseina rajatud väravakohaga. Sellele järgnes arvatavasti linna maapoolse külje müüri piiramine, millega kaasnes 15. sajandi teisel poolel idapoolse suure eeslinnuse ringmüüri ja tornide ehitamine. Suure eeslinnuse ehituse lõpuetappidele viitavad maahärrade vapid siinsetel väravatel – Krahviaia poolsel Aiaväral piiskop Johannes III Orgase (1492-1515) vapp ning peavärava kohal piiskop Johannes IV Kieveli (1515-1527) vapp aastaarvuga 1515.

Lahtiseks jääb väljakaevamistega fikseeritud vallikraavi rajamisaeg toomkiriku vastas, mis võis olla varasem 15. sajandi alguse väiksest eeslinnusest.³¹ Ebaselge on pealinnuse looduruga ja kastelli põhjamüüri kokkupuute vastu rajatud tornivundamendi (läbimõõt 5,6 m) ja sellest kastelli põhjavärava suunas suundunud parhammüüri ehitusaeg.³² Parhammüür avati väljakaevamistega u 17,4 meetri pikkuse lõiguna, müüri paksusega 2,2 meetrit, mille vahekaugus kastelli müürist mõõdeti u 7,5 meetrit. Samuti fikseeriti linnuse põhjaküljel kanalisatsioonitrassi kaevetöödega idapoolse eeslinnuse peavärava esisel (tõste)sillale kuulunud paekivist põikimüürid.³³ Sild koosnes kahest osast: u 3,13 m pikkusest tõstesillast ja 7,14 m pikkusest kinnistatud osast. Sarnased tõstesilla jäänused on leitud Rakvere ordulinnuse idavärava eest ja dateeritud 16. sajandi esimesse poolde.

²⁷ Anton Pärn 1995, 132, joonis 1.

²⁸ Anton Pärn, Haapsalu. – Eesti linnaehituse ajalugu. Vanimad linnad – võimu- ja kaubanduskeskused. Tallinn 2019, 132. Tegemist on Haapsalu „väikeses linnuses“ (*in minori castro*) 1389. a koostatud ära kirjaga ühest 1314. a ürikust, mille sisu ei ole teada. Kas väikest linnust oli nimetatud ka juba 1314. a algdokumendis, sellest ei ilmne.

²⁹ Pärn 2019, 132; vt Altoa 2014, 55–56. 1383. a teate kohaselt põletati arvatavasti maha madala ringmüüri peale ehitatud puidust kaitsekäik (või kaitsetara).

³⁰ Pealinnuse ehitusloos on Kalvi Aluve (1998, 12-19) eristanud neli ehitusetappi: 1) u 1300 valminud 8 meetri kõrguste müüridega ristkülikukujulise põhiplaani kastell (tiibhoonetega idas ja läänes) koos toomkirikuga; 2) 14. saj. lõpu kastell nurkadesse rajatud tornidega põhjafassaadil ning neljakandilise torniga lääneküljel; 3) 15. sajandi lõpu kastell kõrgendatud seinte ja vahitorniga lääneküljel ning kellatorniga lõunaküljel; 4) pealinnuse ümberehitamine kindlustatud lossiks 16.–17. saj.; Altoa 2014, 50-52.

³¹ Pärn 1995, 131, joonis 2; Aluve 1998, 26–27, illustratsioon 4A; vt Altoa 2014, 57.

2018. aasta välitööd pealinnuse idaküljel näitaksid, et vähemalt 1420. aastateni asus veel väikese eeslinnuse kohal vallikraav (suuliselt Jaak Mäll).

³² Anton Pärn, Die Wehrbauten von Haapsalu. – Castella Maris Baltici. 1. (Arheologia Medii Aevi Finlandiae 1.). Stockholm 1993, 181, joonis 1.

³³ Pärn 1993, 181.

Veel teisegi tõstesilla ehituskehand kaevati välja kastelli lõunavärvavas, kus 1997. aastal avati kiiktõstesilla (sks Wippbrücke) konstruktsioonid.³⁴ Hiljem oli see ümberehitatud vastukaaluga tõstesillaks ning jäi värava esiselt külgmüüridega pikendatud kaitserajatise sisse.³⁵

Kokkuvõttes on Haapsalu linnus linnapildis terviklikult määratletav ringmüüri ümbritsetud linnuseala. Samas tuleb arvestada asjaoluga, et linnuse välisküljelt leitud ehituskonstruktsioonid (nt tõstesillad, parhammüür) on säilinud kultuurkihis ning nende täpsem ulatus pole välja selgitatud. Ebaselge on vallikraavi ehitus linnuse põhjaküljel, idapoolse eeslinnuse peavärava esisel ning vallikraavi võimalikkus kastelli lääneküljel.³⁶ Sellest tulenevalt tasub võimalike kaevetööde puhul arvestada linnuse vahetu kaitsevööndina välisperimeetrilt ümbritsevat Vaba (kuni Rahu tn ristumiseni) ja Karja tänavat, Lossiplatsi ning „Krahvi aia“ territooriumil idapoolse eeslinnuse põhja- ja idaküljel jalakäijate teeni.

3. Haapsalu linnakindlustused (Joonis 2)³⁷

Linnamüüri olemasolus kaheldi kuni 1960-ndate aastateni välja, mistõttu Haapsalut käsitleti kindlustamata linnana.³⁸ Uurijate skepsist toitis linna väiksus, linnamüüri vajadusele rääkis vastu linnuse enda suur territoorium ja ka ehitustööde mastaapsus. Väikelinna tagasihoidliku majandusliku kandevõime juures võis müüri asendada „vall pihtaiaga ning mõni kivist väravatorn sellel, eriti sadamapoolsel küljel“.³⁹ Ilmselt oli taolise seisukoha kinnistumisel Balthasar Russowi „Liivimaa kroonika“ (1578), milles Haapsalut üheksa Liivimaa kindlustatud linna seas ei mainitud.⁴⁰ Samuti toetas arvamust Samuel Waxelbergi 1683. aastal koostatud Haapsalu linnaplaan ühes panoraamvaatega.⁴¹ Viimasel ümbritseb lõuna poolt, tänast „Krahvi aeda“ puitpalissaad. Ka pole tema linnaplaanil tähistatud „Krahvi aeda“ piiravat kaitsekraavi, nagu see on esile toodud samal plaanil linnuse lõunaküljel (Joonis 3).

Samas oli juba 19. sajandi esimesel poolel teada 1761. aastast pärineva Haapsalu raearhiivi linnamüüri kirjelduse põhjal 1784 koostatud linna ajaloo ülevaade.⁴² Selle järgi omas Haapsalu varem merepoolses osas ringmüüri, olles maa poolt kaitstud veekraavi ja muldvalliga. Veekraav ulatus merest kuni ringmüürini. Kokku oli linnamüür tänastes mõõtudes ca 1,173 km ehk 550 sülda pikk ning veekraav ja muldvall pikkusega 704 meetrit ehk 330 sülda.⁴³

³⁴ Otto Piper, Burgenkunde. Augsburg 1996, 313-314, joonis 240.

³⁵ Anton Pärn, Topographie als „Machtfaktor“ Die Entwicklung der städtischen Befestigungen der Stadt Haapsalu (Westestland) zwischen Mittelalter und Neuzeit. - Befestigung und Grenze in Mittelalter und Neuzeit. (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 32). Paderborn 2019, 90.

³⁶ Pärn 2019, 131 ill.

³⁷ Vt Anton Pärn, Haapsalu linnamüürist viimaste uurimistööde taustal. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXI. Haapsalu 2018, 9-28.

³⁸ Ervin-Johan Sedman, Haapsalu vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd, I osa, Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemisest ning arengust XIII sajandist käesoleva ajani. Kõide II. Tallinn 1974, 29-30; Jaago 1989, 16.; Pärn 1997, 40-41.

³⁹ Paul Härmsen, Haapsalu rajamine ja areng keskajal. - „Läänlane“ 1989, nr 90.

⁴⁰ Balthasar Russow, Liivimaa provintsi kroonika. (Tõlkinud ja kommenteerinud J. Kivimäe). Tallinn 2022, 34. Vastavalt Russowi kroonikale olid Eesti alal kindlustatud linnad: Tallinn, Tartu, Narva, Viljandi, Pärnu ja Läti alal: Riia, Cesis, Valmiera, Koknese.

⁴¹ Sedman 1974, 30.

⁴² Jaago 1989, 17.

⁴³ Samas, 17; Pärn 2018, 11.

Linnamüüri oli neli väravat: Karja- (Carrie), Vene- (Reuschische), Saksa- (Deutsche) ja Vee- (Wasser) väravad. Kirjelduse ajaks oli veekraav ja muldvall sisse varisenud ning linnamüürist ja väravatest polnud enam mingeid jälgi. Peaaegu samal ajal ilmunud A.W. Hupeli Liivi- ja Eestimaad kirjeldavas ülevaate teoses viidati linnamüüri rohketele jäänustele Haapsalu linnaterritooriumil.⁴⁴ Ka on ajaloolase Kalev Jaago poolt väljaselgitatud Haapsalu linnamüüri tõendavad arvukad ürikuteated 16.-17. sajandi raeprotokollides. Neist leiab alates 16. sajandi keskpaigast kinnistute asukohakirjeldustes viiteid linnaväravatele ja linnamüürile: Saksa värav (1551, 1594, 1595, 1617); Suur Rannavärav (1653 – kuni 18. saj. lõpuni välja); Vene värav (1689); linnamüür (1651, Kilti mõisa krunt asukohaga linna läänküljel?).⁴⁵

Haapsalu linnamüüri olemasolu aitasid tõestada müürileidud alles 1950-ndatest ja 1960-ndatest aastatest. Suurt tähelepanu pälvis 1957. aastal trassitööde käigus Haapsalu vana kino tagusel avatud erakordselt massiivsele müürile kuulunud vundament – 2,9 meetrit paks ja säilinud kõrgusega 1,5 meetrit.⁴⁶ Selle alumise osa moodustasid suured maakivid, mille peal oli mõrdiga seotud paemüür. Oma asendilt jäi müür kruntide piirjoonele, kulgedes pikalt piki Wiedemanni ja Suur-Lossi tänavate vahelist kinnistupiiri.

Järgnevalt satuti linnamüürile 1965. aastal linna põhjaküljel, seoses veetrassi kaevamisega Rüütli (end. Wiedemanni) tänava all ja seda pea kogu tänava pikkusel lõigul. Sel korral kutsus kohalik koduloomuseum pealinnast kohale muinsuskaitse esindajad (Villem Raam) ning paljandunud linnamüüri lõigud jäädvustati arvukatel fotodel. Ühtlasi avaldati linnamüürist esimene lühikäsitlus kultuurilehes „Sirp ja Vasar“.⁴⁷ Nagu varasemalt oli ka siinne paekivist müür laotud tugevale maakividest alusele. Koos linnamüüri väljakaevamisega satuti Rüütli ja endise Saksa tänava (tänap. Linda) ristumiskohal Saksa väravaga seostatud 8,5 meetri laia ja peaaegu 2 meetri kõrguselt säilinud (!) „nelinurksele tornehitisele“. Selgus, et veetrassi ääristanud linnamüür oli umbes 2 meetrit paks ning säilinud kõrgusega kuni 1,5 meetrit. Linnamüüri kirjeldanud arhitektuuriajaloolane Villem Raam pakkus müüri ehituseajaks piiskop Winrich Kniprode valitsemisaega ehk ajavahemiku 1385-1419. Müüri hilisemat kadumist linnapildis seostas uurija 16. sajandi teise poole Liivi sõja sündmustega, mil Haapsalu rohkete vallutamistega kaasnes ka linnamüüri purustamine.

Linnamüüri uurimine sai võimalikuks taas alles 1996. aastal, mil seoses veetrassi paigaldamisega puhastati taas osaliselt välja Saksa värav koos linnamüüri lõiguga Linda ja Rüütli tänavate ristumisel (Joonis 2: 3; 5).⁴⁸ Täpsustus Saksa värava kirjeldus 1965. aastast. Selgus, et paekivist laotud u. 9,5 meetri laiune Saksa värav eendus linnamüürist esimesel ehitusetapil 4,3 meetrit ning järgneval väravatorni külgsainte pikendamise järel vähemalt 6,7 meetrit.⁴⁹ Saksa värava idaseina paksus küündis u. 2,5 meetrini, külgsainte müüripikendused olid 2 meetri laiused. Siinjuures jäi värava läänesein osaliselt „Peetri maja“ alla. Väravatorni otsaseinas avati u. 2,5 meetrit laiune lõhutud põskedega väravaava. Väravaava taga fikseeriti ca 4,2 meetrit lai ja 4,7 meetri pikkuselt säilinud paeplaatidest laotud põrandaga väravakäik.

⁴⁴ August Wilhelm Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Estland, I. Riga 1774, 627.

⁴⁵ Jaago 1989, 16-17.

⁴⁶ Leo Randre, Kas avastati keskaegse linnamüüri jäänused? – „Tööraha Lipp“ 14. nov.1957, 2.

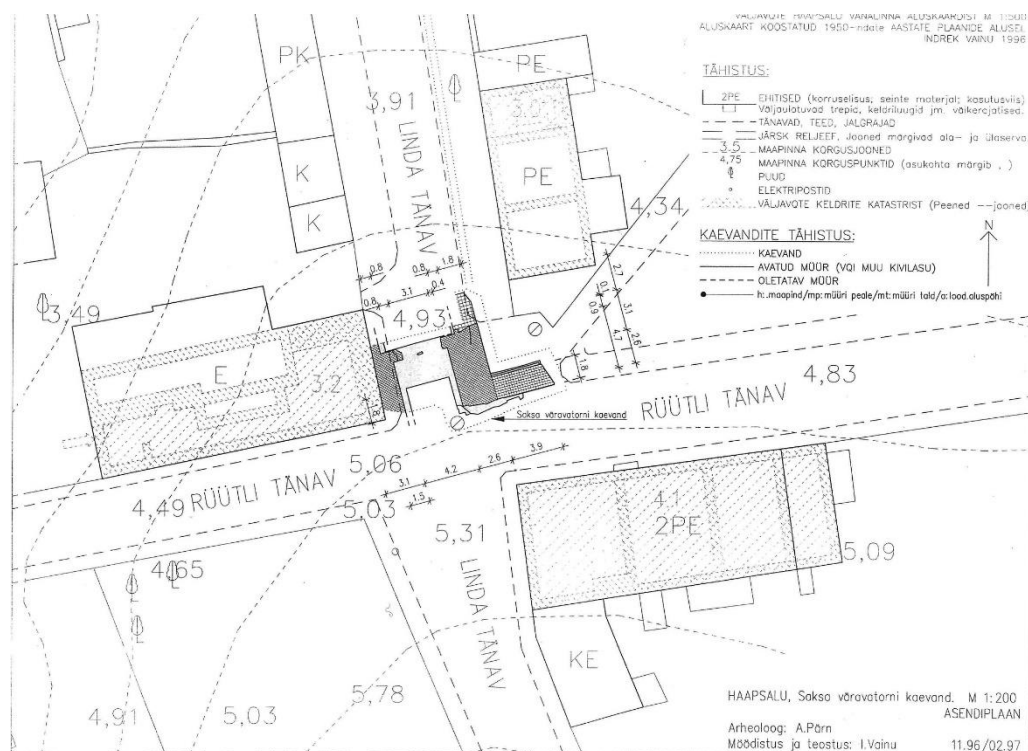
⁴⁷ Villem Raam, Haapsalus leiti keskaegne linnamüür – „Sirp ja Vasar“ (10. IX 1965), 5; HMF 107:1-34.

⁴⁸ 1992 a. fikseeriti lõhutud müürikatkend Rüütli tn. 2 lähistel, säilinud paksusega 1,76 m; Plaan. Haapsalu. Rüütli tn. Linnamüür. Leht 14. (12.92); mõõdistas I. Vainu, Arheol. A. Pärn (Käsikiri).

⁴⁹ Pärn 1997, 41; Haapsalu, Saksa väravatorni kaevand: asendi- ja põhiplaan, lõiked (11.96/02.97); mõõdistas I. Vainu, Arheol. A. Pärn (Käsikiri).

Väravaavast ca 2 meetrit seespool väravakäigus avati 3,3 meetrit lai ning 2,5 meetri pikkuselt säilinud nelinurkne „tühimik“, sügavusega u. 1,2 meetrit. Tõenäoliselt oli siin tegemist väravakäigu põrandasse rajatud tõstesilla vastukaalu pesaga. Idaküljel oli Saksa värava vundament seotud linnamüüri, millest puhastati välja u. 4 meetri pikkune lõik. Müüri säilinud ülaosa oli u. 1,8 meetrit⁵⁰ ning astmeliselt laotud sokliosa kuni 2,5 meetrit lai. Nii väravatorn kui ka linnamüür olid säilinud kuni 2 meetri kõrguselt. Samas ei järginud müür Rüütli põhjapoolset serva, vaid pöördus tänavarinnatisest haljasalale Vee tänava suunas (Joonis 2: H). Tänu Saksa värava ülesmõõtmisele täpsustus ka Linda (endine Saksa-) tänava siht, mis kulges linnavärava toimimise ajal suunaga raekoja esise pargi kirdenurga suunas.⁵¹

JOONIS 5. Saksa värava ja linnamüüri asendiplaan 1996 (möödistas I. Vainu).

Viimastel kümnenditel on linnamüüri jäänuseid leitud Viieristil (2003)⁵² ning Rüütli ja Väike-Mere tänavate ristumisel (2015). Rüütli tänava põhjaküljel fikseeriti müüri asend kõnnitee all, kusjuures müür jäi serva pidi tänavaäärse hoone alla.⁵³ Leidis kinnitust, et linnamüüri alusvundament oli rajatud massiivsele maakividest vundamendile. Täiesti uue „leiukohana“

⁵⁰ 2002. aastal juhiti veetrass läbi linnamüürist, Saksa väravast idas, kus müüri laiuks mõõdeti enam kui 2 meetrit (Erki Russow, Archäologische Rettungsausgrabungen in Haapsalu. – AVE 2002. Tallinn 2003, 216-217; Abb.1:1).

⁵¹ Pärn 1997, 35; joon. 4: IV.

⁵² Erki Russow, Arheoloogilised järelevalvetööd Vee, Kooli, Rüütli, Suur-Mere ja Wiedemanni tänaval ning Viieristil 12. mai – 26. juuni 2003. Tallinn 2003, 11, joon. 1; foto 20,21 (Käsikiri SA HLM); Erki Russow, Weitere Forschungen in der Stadt und Burg Haapsalu – AVE 2003. Tallinn 2004, 152-153, 159; Abb. 2.

⁵² Russow 2004, 103; joon. 1: B; joon. 2.

⁵³ Erki Russow, Linn linna all II. Arheoloogilised kaevamised Haapsalus 2003. aastal. - Läänemaa Muuseumi toimetised, VIII. Haapsalu 2004, 102; joon. 1: A; Russow 2003, 8, joon. 1; foto 15.

kaardistati linnamüür Viieristil, kus see jooksis suunaga endise apteegi vastu.⁵⁴ Paekivimüür oli 2,0 meetrit lai, säilinud kõrgusega kuni 0,9 meetrit ning samuti rajatud maakividest alusele.⁵⁵ Müüri alusvundamendi laius kõikus 2,4 – 2,75 meetri vahel.

Linnaterritooriumist väljaspool on linnamüüri jäänuseid leitud „Krahvi aia“ idakülge piiravast vallikraavi vallist, linnusest kagus. Esmakordselt avati siin 13 meetri pikkune müüri lõik seoses tenniseväljakute paviljoni ehitamisega 1994. aastal (Joonis 2: 10). Linnamüür jäi kohakuti Metsa tänava lõpuga ning oli suunaga lõunapoolse eeslinnuse kagunurga ehk Põlluvärvatorni poole.⁵⁶ Müür oli säilinud u. 0,6 meetri kõrguselt ja u 2 meetrit lai. Siinkohal on oluline teada, et müürist mõnikümme meetrit suunaga Vee tänava poole kaevati mõni aasta varem vallikraav kahes lõigus läbi ning mingeid jälgi müürist ei leitud. Küll aga leiti Vee tänava poolses osas valli alt jälgi hoopis varasemast vallkuhjatise, mida oli välisküljelt paeplaatidega vooderdatud. Vallkuhjatise pealsest põlengukihist võetud söestunud puiduproov andis ajavahemiku 1478-1640.⁵⁷ Lisaks leiti vallkuhjatise taguselt, tõenäoliselt samaaegne ning samuti linnuse kagupoolse nurga suunas kulgenud u. 3, 65 meetrit lai paekivisillutis, mida sai jälgida paarikümne meetri pikkuselt.⁵⁸

FOTO 3. Väljapuhastatud linnamüüri vundament „Krahviaias“ 2016 (Foto A. Pärn).

2016. aastal avati „Krahvi aias“ seoses trassitöödega linnamüüri vundamendid kolmes erinevas lõigus.⁵⁹ Vallikraavi valli läbikaevamisega väljapuhastatud müüri lõigud olid 2-3 meetri laiused ning laotud suurematest maakividest vundamendile (0,5 kuni 1 m); müüride säilinud kõrgus küündis 0,5-0,6 meetrini (Joonis 2: 9; Foto 3, 4).

⁵⁴ Russow 2004, 103; joon. 1: B; joon. 2.

⁵⁵ Russow 2003, 10, foto 21.

⁵⁶ Pärn 1997, 41; Pärn 1995, 140; Plaani. Haapsalu krahviaed. Kaevand VI. Leht 1 (10.94). Mõõdistas I. Vainu; Arheol. A. Pärn (Käsikiri).

⁵⁷ Pärn 1995, 140.

⁵⁸ Pärn 1997, 40.

⁵⁹ Katrin Treumann, Aruanne arheoloogiliste uuringute teostamise kohta Läänemaal Haapsalu linnas „Krahvi aias“ Vaba tn 7. Tallinn 2016, 5-9, joon. 2. (Käsikiri Muinsuskaitseamet).

FOTO 4. Trassiga avatud linnamüür „Krahvi aias“ 2016 (Foto A. Pärn).

Kahel juhul oli müür ehitatud põlengukihile, kusjuures mõlemad müürid jäid Metsa tänavalt parki läbivast teest vahetult läände. Siit võetud söeproovi radiosüsiniku dateering andis

ajavahemiku 11. sajandi lõpp – 13. sajandi algus. Uurimistöid läbiviinud arheoloog seostas linnamüüri all olevat põlengukihti, kas varasema puidust kaitsetara või linnalisele asulale eelnenud muinasaegse sadamakohaga.⁶⁰

2017. aasta trassitööd Haapsalu vanalinnas Rüütli tänava kohal võimaldasid taas jälgida linnamüüri kulgemist pea 200 meetri pikkusel lõigul. Täpsustusid Saksa värava mõõdud, mis oli 9,5 meetrit lai ja 11 meetrit pikk (Joonis 2: 3). Kui senini seostati Saksa väravast lääne (ehk Viieristi) suunas kulgenud linnamüüri asendit Rüütli tänava põhjaküljega, siis nüüd selgus, et müüri asukoht ei ühildu kõikjal tänava lahepoolse küljega. Nimelt tegi linnamüür Linda tänavalt Väike-Mere tänava poole suundudes loogakujulise kurvi, pöördues tänava põhjaküljelt tänava lõunaküljele ning Väike-Mere tänava juures tagasi selle põhjaküljele (Joonis 2: 4; Foto 5).

FOTO 5. Haapsalu linnamüüri kulgemine Rüütli tänaval (Foto A. Pärn, teostus I. Vainu).

Müüri suuna muutust dikteeris poolsaare reljeef, kuna antud piirkonnas jäi maapind kõigest 3 meetrit kõrgemale merepinnast. Ainult nii sai vältida Väike-Mere tänava piirkonnas kõige kaugemale poolsaare sisse ulatuvat madalat nõgu, mis jäi loogakujulise müüri väliskülje vastu. Linnamüüri vundamendi rajamissügavuste võrdlemine näitas, et Väike-Mere ristil ja „Viieristil“ mõõdetud vundamentide sügavuste vahe oli 1,7 meetrit. Madal ala, millest müür

⁶⁰ Vt. Treumann 2016, 6-10, joon. 2:a, b; 3-5; Fotod 11, 12, 18-21; 1015-1204 (Tln. – 3872, 976 +/- 55 BP). Vt. Erki Russow, Ulla Kadakas, Arheoloogilised välitööd 2016. – AVE 2016. Tallinn 2017, 17-18, 30.

ümber suunati oli ka ehitamise ajal madal vesine ala. Veendusime selles, kui pidime trassitööde käigus antud lõigus eemaldama u. 2,5 meetrise lõigu linnamüürist.

Linnamüüri maakividest vundamendi alusest põhjasavist kaevati välja seitsme saviisse vaiatud lepuvaia jääsused. Pikim neist oli säilinud 46 cm pikkuselt ning vaia suurim läbimõõt küündis 11 cm (Foto 6). Neljalt lepuvaia⁶¹ vaialt võetud radiosüsiniku proov paigutas puidu ajavahemikku, vastavalt: 1301-1449, 1285-1480, 1286-1429, 1312-1635.⁶²

Välitades äärmused võiks vaiade miinimumvanus olla 15. sajandi esimene pool või keskpaik. See ajavahemik on pidepunktiks linnamüüri ehitusaja määramisel vähemalt põhjapoolsel suunal.

FOTO 6. Vundamendi alt põhjasavist väljakaevatud lepuvaia jääsused (Foto A. Pärn).

Kaevetööd Rüütli tänava lõigul näitasid, et enam lõhuti Rüütli tänava lõigul linnamüüri 1965. aastal trassitöödega Väike-Mere tänava kohalt kuni Linda tänavani (sh Saksa värav). Trassiga kaevati läbi ka loogakujulisest linnamüüri lõigust ja risti läbi üle tänava laiuvast Saksa väravast. Samuti lõhuti linnamüüri neis lõikudes, kus peamagistraalilt kaevati kõrvalühendused tänava äärsetele kinnistutele. Samas andsid trassitööd ammendava ülevaate, et linnamüüri alumine vundamentitsoon on vaatamata kaevetöödele säilinud ja jälgitav (Foto 7).

⁶¹ Puidu määras dendrokronoloog Alar Läänelaid (TÜ geograafia osakond)

⁶² TA-3128, 530 +/-50 BP; TA-3129, 530 +/-70 BP; TA-3130, 590 +/-90 BP; TA-3131, 460 +/-70 BP.

FOTO 7. Linnamüüri vundamenditsoon V-Mere tänava ja „Viieristi“ vahelisel lõigul (Foto A. Pärn).

Lisaks Rüütli tänava uuringutele jätkusid 2017. aastal tööd ka Viieristil (Joonis 2: 5). Selgus, et linnamüür suundus alguses piki Wiedemanni tänava endise apteegihoonet välisseinaga rööbiti, pöördudes mõne meetri järel täisnurgaga maja alla. Haapsalu 1683. aasta linnaplaanil näeb Viieristi kohal väljavenitatud, ebakorrapärase kujuga platsi.⁶³ Näib, et selle lääneosa ulatus hilisema apteegihoonet (Wiedemanni tn 2) õuealale välja. 1800. aasta plaanil on väljaku suunas ahenev kinnistu saanud küll piirid, kuid hilisemate Wiedemanni ja Suur-Mere tänavate ristumisel veel hoonestamata.⁶⁴ Alles 19. sajandi keskpaiku ehitatakse mõlema tänavaga piirnev kivihoone.⁶⁵ „Viieristi“ platsi on seotud ühe võimaliku linnamüüri värava asukohaga.⁶⁶ Arvestades linnamüüri pööramist Wiedemanni tn 2 kohal võis väravatorni võimalik asukoht jääda hoopis endise apteegihoonet alla. Nimelt asub ka hoone Suur-Mere tänava poolse ruumi all paekivimüüri kelder, mida inventeerimisplaanil ei esine.

Arvatavasti kulges müür Wiedemanni tn 2 kohalt edasi kuni endise kohtumaja põhjapoolse otsani (tänap. Noortekeskus, Wiedemanni tn 4), pöördudes maja otsas järsult lõunasse (Joonis 2: I). Kohtumaja läänepoolne külgein jääb Neidude tänavalt vaadates põhja-lõuna suunaga kõrgemale rinnatisele. Siit edasi järgis müür vana rannavalli, kujunedes hiljem Wiedemanni ja Suur-Lossi tänavate vahele jäänud põhja-lõuna suunaliseks kinnistupiiriks (Joonis 2). Ebaselgeks jääb esialgu linnamüüri edelanurk ja müüri pöörangukoht kastelli edelanurga

⁶³ Haapsalu linnaplaan 1683: EAA.5393.1.331.

⁶⁴ Haapsalu linnaplaan 1800: EAA.2072.2.331, kinnistu 46.

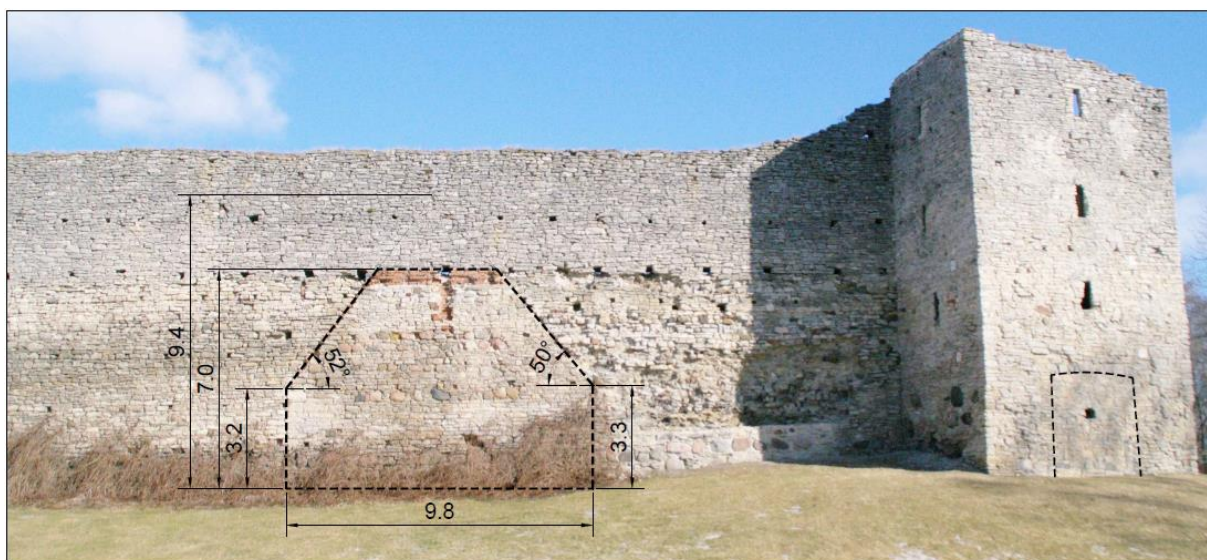
⁶⁵ Haapsalu linnaplaan 1848: EAA.854.4.105.1.

⁶⁶ Sedman 1974.

suunas.⁶⁷ 1800. aasta linnaplaanil on selgelt jälgitav kastelli lõunamüüri sama sihti hoidnud ida - lääne suunaga sirgelt kulgenud kinnistupiir, mida täna tähistavad kõrged paekivist tulemüürid.⁶⁸ Linnamüüri jäänused on sellel suunal leitud Karja tn 14 kinnistu lõunapiiril. Siinjuures jäi 1683. aasta linnaplaanil Wiedemanni ja Saue tänavate ristumise kohale, sarnaselt „Viieristiga“ ebakorrapärane väljavenitatud plats. Viimane ulatus kuni tänase Wiedemanni gümnaasiumi kinnistuni.⁶⁹ Sarnane olukord viitaks võimalikule väravatorni asukohale (Joonis 2: 6). Linnamüüri ühendamine kastelli lõunamüüri tähtsustas viimase sidumist linnamüüri koosseisu. Tõenäoliselt jäi linnamüüri ja kastelli edelanurga vahetusse lähedusse värav, mis oli seotud Karja tänavaga (Joonis 2: 7).

Edasi jätkus müür kastelli kagunurgast Põlluväravani (Joonis 2: 8). Siinjuures ei kulgenud müür väljaspool hoonestamata territooriumi. Nimelt eristub vahetult enne Põlluvärava torni müüris kolmnurkviilkatusega kivihoone otsasein (Foto 8). Umbes 9,8 meetrit laia otsaseina maapealset korrust eraldavad muust müürimassist nurgakvaadrid, eriti selgelt selle lääneküljel. Katuse järsk kaldenurk ca 52 kraadi näitab maja hiliskeskajast päritolu. Alamsaksimaal tuntakse sarnase kaldenurgaga (55-57 kraadi) pennsarikatega katusega maju 15. sajandi keskpaigast ja 16. sajandi alguses.⁷⁰ Müüris on viilukalle selgelt tellistega tähistatud.

FOTO 8. Linnamüüri lammutatud kivihoone otsasein ja kinnimüüritud avaga Põlluvärav (Foto A. Pärn; teostus I. Vainu).

Põlluväravast kulges linnamüür mööda vallikraavi põhjakülje kõrgema rinnatise kohal kuni Vee tn kinnistu tenniseklubi uue hoone idaküljele, mille lähikonnas avati 2018. aastal proovikaevamistega linnamüüri idapoolne ots (Joonis 2: 11; Foto 9). Selgus, et müüri kõige idapoolsemat otsalõiku oli vajumise pidurdamiseks tugistatud piki sisekülge maakividega.

⁶⁷ Alttoa 2014, 42 jj.

⁶⁸ Haapsalu linnaplaan 1800: EAA.2072.2.331: kinnistud nr 4, 56.

⁶⁹ Haapsalu linnaplaan 1683: EAA.5393.1.331.

⁷⁰ Vt. Fred Kaspar, *Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur Nutzung von Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo*. Bonn 1985, 73-74; Heinrich Stiewe, *Hausbau und Sozialstruktur einer niederdeutschen Kleinstadt. Blomberg zwischen 1450 und 1870*. Detmold 1996, 67.

Ilmselt oli tegu ehitustöödeks komplitseeritud vesise piirkonnaga. Pole võimatu, et antud piirkonnas ei jõutudki linnamüüri rajamisel vundamendisoonist kõrgemale.

FOTO 9. „Krahvi aia“ linnamüüri idapoolse otsalõigu vundamendisoon (Foto A. Pärn).

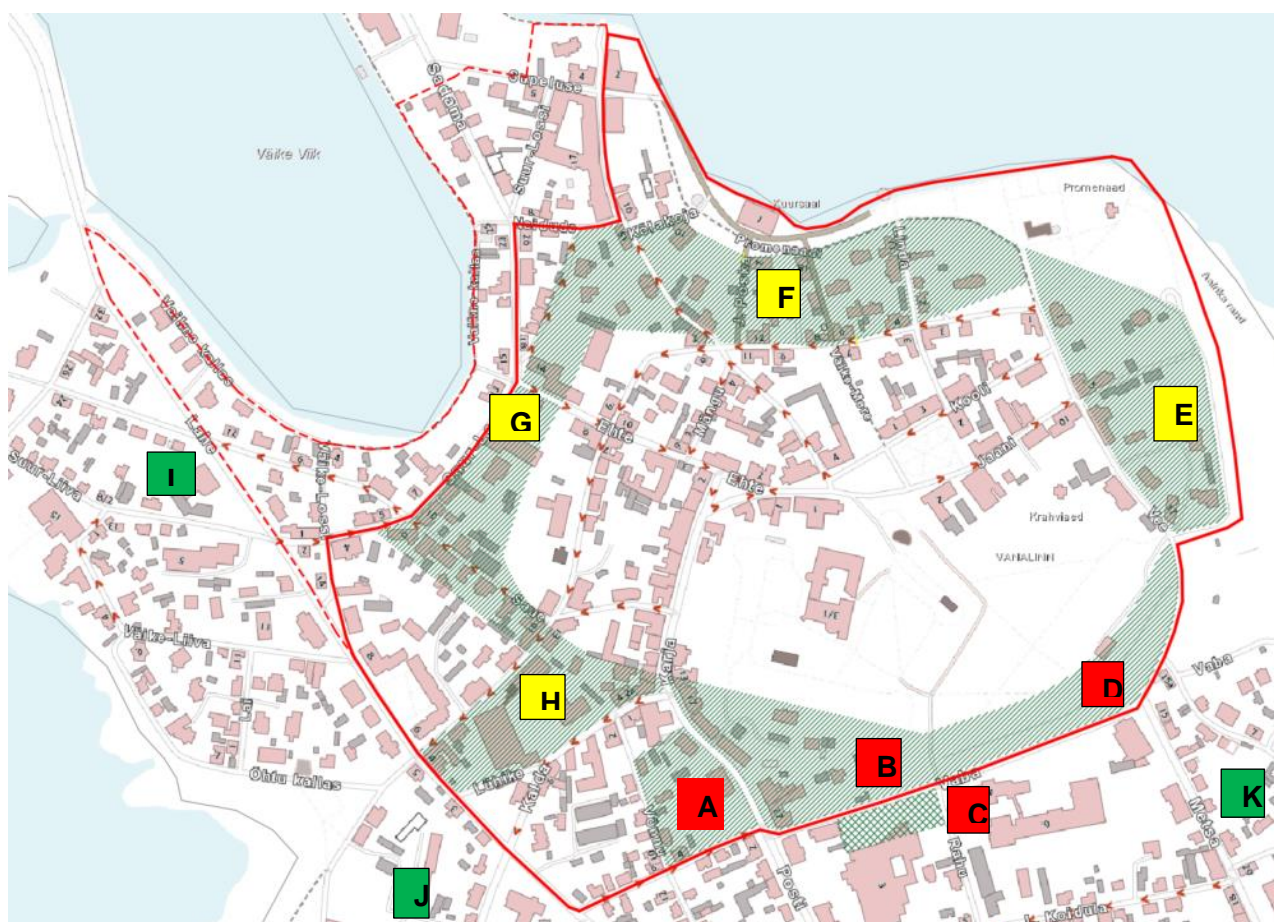

Aluspinnase ebastabiilsusest tingituna võidi poolelijäetud varasemat vundamenti kasutada 1683. aasta plaanil kujutatud puitpalissaadi alusena. 1994. aastal tenniseklubi hoone ehituse

4. Arheoloogiliselt tundlike alade (teadaoleva ja potentsiaalse arheoloogilise kultuurkihiga alade) analüüs.

Arheoloogiliste uuringute põhjal on linnamüüri ümbritsetud vanalinna territoorium potentsiaalse arheoloogilise kultuurkihiga piirkond (Joonis 2: 3-11). Vaid „Krahviaia“ keskosas võib esineda madalamaid piirkondi, mis linna kujunemise perioodil moodustasid madala vesise ala (Joonis 2: E). Selle ulatust saab piiritleda edaspidine uurimistöde käik, kusjuures on vaadeldavat piirkonda läbi sajandite täidetud ja maastikuliselt kujundatud. Nii on teada, et näiteks enne 1391. aastat asus „Krahviaia“ kohal toomhärrede ja linnakodanike ühine hobusekoppel. Järgnevalt muudeti see piiskopi aiaks.⁷³

JOONIS 7. Arheoloogiliselt tundlikud alad (M. Nõmm)

Väljaspool linnamüüri jagunevad muinsuskaitsealal arheoloogiliselt tundlikud alad kaheks (Joonis 7):

⁷³ Kalev Jaago, Haapsalu eeslinnade kujunemine. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, I (8). Tartu 1996, 165.

1. Teadaolevad kultuurkihiga alad.

A – kesk- ja varauusaegset kultuurkihti on leitud Karja tänava lõunaosas, eriti Karja tn 24 (Evald Okase muuseum), 25, 27 esiselt tänava kohalt.⁷⁴ Samuti näitas uue tänavakatte vahetusega kaasnenud pinnasetööd tüseda mullakihi (kultuurkiht) levikut Mihkli pargi alla ja vähemalt kuni Karja tänava ja Mihkli tänava ristumiseni. Samuti ei saa välistada kultuurkihi levikut Karja tn 24 kohalt Karja tn 22 suunas ning kultuurkiht antud piirkonnas võib ulatuda lääne suunas kuni Võnnu tänavani välja.

1683. aasta linnaplaanil asus Lihula ja Tallinna maantee ristil hospital, mille oletatav asukoht jäi Karja tn 22 ja 24 vahetusse lähedusse. Võimalik, et selle asukohavalik võis lähtuda varasemast traditsioonist.

B – kesk- ja varauusaegset kultuurkihti on leitud Vaba tänava lõik 1 parkla esiselt, tänava põhjaküljel asuva kõnnitee alt ning see levis tänava põhjaküljel asuva parkla ala suunas. Parkla vastu jääb Põlluvärv ja linnusemüüri hiliskeskaegne hoone otsasein – piirkond, mille kaudu pääses keskajal linnaalale pealinnusest ida poolt.

C – varauusaegset kultuurkihti on leitud Haapsalu Kultuurikeskuse uue parkla alal, mis jääb väljaspoole muinsuskaitseala piire. Kultuurkihiga ala ulatus võib levida Vaba tänava lõunaküljel alates Vaba tn 2 kinnistust piki tänava lõunakülge kuni Rahu tänavani.

D – „Krahvi aia“ linnamüürialune kõrgem seljandikuala piki vallikraavi põhjakülge kuni Vee tänavani (vt eespool lk 14-16, 19-21).

2. Potentsiaalse kultuurkihiga alad.

E – Vee tänavast idast piirnev ala: piki Hommiku kalda tänavat kuni Aafrika ranna lastepargini. Piirkond, kus puudub linnamüür. Jaani tänava pikendusel on leitud jälgi varasemast kaldakindlustusest või muulist (?).

F – linnamüüri piirnev vanalinna põhjakülge: alates Rüütli tänavast kuni Suur-Mere tänavani. Tõenäoliselt jäi Linda tänava ja Väike-Mere tänava vahele keskaegne sadam.

G – linnamüüri piirnev vanalinna läänekülge: Suur-Mere, Neidude, Suur-Lossi tänav (idakülge) kuni Saue tänava lõunapoolsete kinnistuteni. Saue tänava suund viis vanimasse eeslinna Keiserorti.⁷⁵

Nagu näitas Saue tänav 9/9a ões kaevetööd, mõõdeti mullakihi paksuseks kinnistu õuealal ca 0,8-1,0 meetrit (Foto 10). Kõrval asuva Saue tänav 11 kinnistult on leitud arvukalt näiteks 17. sajandi esemelismaterjali (sh nõukatked, mündid; telliskivikeraamikast küünlajalg).⁷⁶

⁷⁴ Anton Pärn, Uurimistööd Haapsalu vanalinnas: vanimad ehitusjäljed Linda tänavalt ja keskaegsest asustusest väljaspool linnaala. – Tutulus 2021. Eesti arheoloogia ajakiri. Tartu 2022, 56-57.

⁷⁵ Jaago 1996, 160-163.

⁷⁶ Jüri Kuuskemaa, Koduarheoloogia. Minu „barokkbarakk“ Haapsalus. Tallinn 2017, 16 jj.

Suur-Mere tänavasuunal pääses Holmide peale (seitse suuremat holmi), millest Bürgermeistri holmi mainitakse esmakordselt 1650. aastal hobusekoplina.⁷⁷

FOTO 10. Vundamendisüvend Saue tn 9 / 9a kinnistul.

H – linna lääneküljel linnamüüri ja vallikraavi vahelised kinnistud Kalda, Lühike, F.J. Wiedemanni tänavate piirkonnas (Kalda tn 2, 2a, 2b, 4; F.J. Wiedemanni tn 13, 15, 15a, 17, 17a.). Ala jääb endise vallikraavi ja linnamüüri vahele.

Arheoloogilist tähelepanu väärivad muinsuskaitsealaga piirnevad linna vanemad lähipiirkonnad:

I – Keiserort – Haapsalu vanim eeslinna (Suur-Liiva, Väike-Liiva, Lembitu, Vaikne kallas, Õhtu kallas, Lai ja Lahe tänav) piirkond. Keiserortina mainitakse kohta esmakordselt 1632. aastal.⁷⁸ 17. sajandi keskpaiku kuulusid sealsed krundid linnakodanikele. Haapsalu 1783. aasta linnaplaanil on ala hoonestatud ning 1800. aasta plaanilt leiab ala tähistatuna *Keiserort*.⁷⁹

J – Loemägi – kõrgem ala Õhtu kalda, Lahe ja Kalda tänavate vahel.⁸⁰ 1658. aastal kandis koht nime *Lowenberg* ning nimi oli kasutuses kuni 19. sajandini välja. Piirkond esineb arvatavasti juba 1391. aasta linnaõiguses ja seda seostatakse 1648. aastal mainitud *Freudenbergiga*, mis

⁷⁷ Jaago 1996, 163-164.

⁷⁸ Jaago 1996, 161.

⁷⁹ Haapsalu linnaplaan 1800: EAA.2072.2.331.

⁸⁰ Jaago 1996, 167.

oli keskajast tuntud linlaste lõbustuspaik.⁸¹ 17. sajandi 40-ndatel aastatel püstitati sinna võllapuu, mis viidi hiljem tagasi oma algsele kohale Ridala maantee ääres.

Linnaplaanil on Loemägi asukoht nimega tähistatud 1859 (*Loemäggi*) ja 1860 (*Loeberg*), püsites hoonestusega veel 1896. aasta plaanil ning kuulus Uuemõisa mõisa põllumaade hulka.⁸²

K – Kopli eeslinn – piirnes Kopli ja Metsa tänavate ääres, mille piiskop lubas pärast 1391. aastat kasutada koplina piki mereäärt kuni Randsalu veskini (*Rantzar* mainitud 1294).⁸³ 17. sajandil läks piirkond linna võimkonna alt linnuse alla, toona elasid seal kalurid. Hoonestatud alana on Kopli eeslinn 1783. aasta linnaplaanil.

Eraldi vajab väljatoomist 1683. aasta linnaplaanile kantud idapoolse suure eeslinnuse kaguväravani kulgenud tee tingmärki kujutav joon (Joonis 3: 21). Kaardi eksplikatsioonis on antud selgitus: „vana kokkulangenud kaitsekraav, mis moskoviitide poolt tehtud on“ (*En Gammal förfallen Löpgraff som af Muschowiterne giordt ähr*). Nii on 17. sajandi plaani koostaja nähtut seostanud Liivi sõja aegse kaitserajatisega. Hilisematel arvukatel Haapsalu linnaplaanidel 18. sajandi algusest kuni 19. sajandi keskpaigani välja (nt 1706, 1795, 1798, 1799, 1820, 1848, 1859) leiab linna idaküljelt „Krahvi aia“ lähikonda ulatuva, kohati loogakujulise selgelt jälgitava nn vagumuse.⁸⁴ Täiendavalt leiab 1795. aasta plaanil vagumuse kohale kirjutatud „*alter trockner Graben*“ (vana kuivanud kraav).

Tänasele linnaplaanile kandes algab vagumus Metsa tn 12 a õuealal ning kulgeb hiljem piki Koidula tn 42, Metsa tn 20 ja Uus tn 31 kinnistute idapiiri kohal. Jõudes Luha tänavale teeb vagumus Luha tn 4 juures loogakujulise väljaaste ning suundub Niine tänava joonele umbes Niine tn 5 kohal (lasteaed „Pääsupesa“). Edasi kulgedes Nurme tänava ristini pöördub loogakujuline vagumus tagasi Haava tn 7 kohal ning Jalaka tn 1 lähikonnas jõuab Jalaka tänavale. Kokku on kraavi (vagumuse) pikkus üle 800 meetri, mistõttu ei saa välistada, et tegemist võib olla ka vana teesemega. Tuleb arvestada, et vana kraavi jälg võib olla säilinud maapinnas Koidula ja Uue tänava ning Luha ja Niine tänava vahelistel kinnistutel.

Tõenäoliselt ulatub keskaega välja linna hukkamispaik Võllamägi (sks *Galgenberg*; reg. nr. 4042) asukohaga vanalinnast u 1,2 km kaugusel.⁸⁵ Võllamägi jääb Lihula maanteest ida suunas, Sireli ja Toominga tänavate ristile. Kohta kasutati veel 18. sajandil ja see on kantud Haapsalu 1859. aasta linnaplaanile. Varasemad teated võllast pärinevad 1642. aastast, kui selle asukohta muudeti ja 1648. aastast, kui võllas viidi oma keskaegsele asukohale tagasi. 2013. aastal toimunud arheoloogilised väljakaevamised näitasid, et hukkamiskohta kasutati vähemalt 16. sajandi I poolel.⁸⁶

Samuti on keskaegse asustuslooga tänase Haapsalu linnaterritooriumil asuvad Kiltsi (reg. nr. 15586) mõisa varemed ja Uuemõisa mõisakompleks (peahoone reg.nr. 15590). Kiltsi mõisa

⁸¹ Jaago 1996, 177 (viide 67).

⁸² Haapsalu linnaplaan 1895:

<https://gis.haapsalu.ee/portal/apps/experiencebuilder/experience/?id=ab2a7a07a4ea4f339c31d94e8b352d2f>

⁸³ Jaago 1996, 165-166; 175 (viide 11)

⁸⁴ Haapsalu linnaplaanid 1706, 1795, 1798, 1799, 1820, 1848, 1859:

<https://gis.haapsalu.ee/portal/apps/experiencebuilder/experience/?id=ab2a7a07a4ea4f339c31d94e8b352d2f>

⁸⁵ Jaago 1996, 170.

⁸⁶ Jaago 1996, 170, 177 (viide 67); Martin Malve, Madis Maasing, Sebastian K.T.S. Wärmländer, Kalev Jaago, Haapsalu kesk- ja varauusaegne võllamägi. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XVIII. Haapsalu 2015, 195-218.

mainitakse esmakordselt 1323. aastal (lad k *Alba Curia*, hiljem saksa k *Weissenfeld*).⁸⁷ Uuemõisa mõis oli 16. sajandi alguses piiskopi lauamõis (*Nienhaue*). Mõlema mõisa territooriumil kavandatavad ehitus- ja kaevetööd peaksid toimuma arheoloogilise jälgimise all. Eriti Kilti mõisa ümbruses, mis esindab Haapsalu lähikonna vanimaid mõisaid.

5. Kindlustuste kaardistamiseks kasutatud allikad

<i>Nimi</i>	<i>Aasta</i>	<i>Viide</i>
Haapsalu linnaplaan (Samuel Waxelberg)	1683	EAA.5393.1.331
Haapsalu linnuse põhiplaani (Arent Passer)	1626	MKA, A-2670
Haapsalu linnaplaan	1798	EAA.854.4.107 leht 1
Haapsalu linnaplaan	1800	EAA.2072.2.33 leht 1
Haapsalu linnaplaan	1848	EAA.854.4.105 leht 1
Haapsalu linnaplaan	1859	EAA.854.4.106 leht 1
Haapsalu linnaplaan	1860	EAA.2072.2.36 leht 1

6. Ettepanek arheoloogiamälestise liigi lisamiseks

Haapsalu linnakindlustused, linnuse varemed ja vallikraav (reg-nr 15390, reg-nr 15391) on mälestisteks tunnustatud ehitismälestistena.

Arvestades asjaolu, et lisaks maa peal nähtavatele osadele koosnevad Haapsalu linnamüür ja linnuse varemed (sh müürimajad) ka maa alla ulatuvatest osadest ning mitmetes lõikudes on kunagised rajatised säilinud vaid arheoloogilise kultuurikihi⁸⁸, on põhjendatud selle mälestise puhul arheoloogiamälestise riikliku kaitse eelduse kriteeriumidele vastavuse⁸⁹ analüüs.

Kriteerium	Selgitus	Haapsalu linnakindlustused, linnuse varemed koos vallikraavidega
vanus ja asukoht	muinas-, kesk- ja/või uusajast ajaloolist teavet kandva või sisaldava asja asukoht, mis on ajalise mitmekesisuse ja -kihilisuse näitaja	Vastab kriteeriumile. <i>Haapsalu linnamüür, linnus koos vallikraavidega pärineb keskajast</i>
teabe teaduslik	asi või maa-ala koosneb arheoloogilisest kultuurikihist, mis võib sisaldada ehitusjäänuseid,	Vastab kriteeriumile.

⁸⁷ Jaago 1996, 175 (viide 15)

⁸⁸ Arheoloogiline kultuurikiht on otsese inimtegevuse tulemusena või kaasmõjul tekkinud ladestus, mis võib sisaldada ehitusjäänuseid, vrakke, inim- ja loomaluid, arheoloogilisi leide, sealhulgas töö- ja tarbeesemeid, tootmisjääke ja muud sellist. Muinsuskaitseala (2019) § 6 lg 1.

⁸⁹ Kultuuriministri määrus 15.05.2019 nr 23 „Mälestise liikide ja muinsuskaitseala riikliku kaitse üldised kriteeriumid ning muinsuskaitsealal asuvate ehitiste väärtusklassid“ § 4.

<p>väärtus ja ainulaadsus</p>	<p>vrakke, inim- ja loomaluud, arheoloogilisi leide, sealhulgas töö- ja tarbeesemeid, tootmisjääke ja muud, või looduslikest objektidest või ladestustest, mis sisaldavad arheoloogilisi leide, inim- ja loomaluud või muud teaduslikku informatsiooni, mida pole võimalik saada teistest allikatest. Objektid on olulise tähtsusega inimühiskonna mineviku uurimisel, mõistmisel ja tõlgendamisel</p>	<p><i>Haapsalu linnus koos vallikraavidega on nähtavad maapealsete rajatistena, osa mälestise kunagistest rajatistest on mattunud arheoloogiliselt väärtuslikkesse pinnaseladestustesse.</i></p> <p><i>Haapsalu linnamüür on mattunud arheoloogiliselt väärtuslikkesse pinnaseladestustesse.</i></p> <p><i>Arheoloogiline uurimine annab infot asjade ja ehitusjäänuste kohta, mida ajaloolised allikad ei kajasta või kajastavad osaliselt.</i></p>
<p>silmapaistus ja erilisus</p>	<p>asi on väljapaistev maastikuelement või väljenduvad sellele objekti tüübile iseloomulikud tunnused eriti ilmekalt. Asi on ajaloolise pärimuse või maastikuelemendina käsitletav laiema tähendusega ühiskondliku või kogukondliku paigana</p>	<p>Vastab kriteeriumile.</p> <p><i>Haapsalu linnus koos vallikraavidega on silmapaistev ja tähendusrikas linnamaastiku osa. Linnus (sh muuseum) on atraktiivne turismi- ja kultuurisündmuste objekt. Linnuse eeslinnuste aladel toimuvad kogukonnaelu edendavad üritused ning piirkonnaülesed kultuuriüritused. Tegu on olulise Haapsalu ja Läänemaa identiteedi kandjaga.</i></p>
<p>funktsiooni järjepidevus</p>	<p>asja algne ja tänapäevane kasutusotstarve kattuvad</p>	<p>Vastab osaliselt.</p> <p><i>Linnuses toimib keskaegne toomkirik ning EELK Püha Johannese kogudus.</i></p> <p><i>Keskaegsed kindlustused, sh eeslinnuste alad on kujundatud 19. sajandi jooksul haljasalad, mis on tänaseni samalaadses kasutuses.</i></p>
<p>kajastumine kirjalikes allikates ja hariduslik väärtus</p>	<p>asi, millest on olemas kirjalikult dokumenteeritud ajalooline pärimus või muud kirjalikud allikad, sealhulgas ajaloolised kaardid ja mille kohta on tehtud allikakriitiline analüüs; samuti tervikuna või suures osas läbi uuritud kultuuriväärtusega asi, kuid mis on tervikuna või</p>	<p>Vastab kriteeriumile.</p> <p><i>Haapsalu linnusest koos vallikraavidega, sh nende ehitamisest ja kasutamisest, on olemas arvukalt ajaloolisi allikaid.</i></p> <p><i>Linnusel, sh ka tema mattunud osade ja linnamüüri, on oluline roll nii piirkonna varasema</i></p>

	osaliselt sellest teaduslikel uuringutel tuginevalt rekonstrueeritud	<i>ajaloo kui ka laiemalt Eesti keskaja, varauusaja ja uusaja ehitustraditsioonide ja sündmuste mõistmisel. Linnuse ja linnamüüri uurimine võimaldab muuhulgas analüüsida sõjandust, sh tehnika arengut, lisaks kaubandussuhteid ja ühiskonna toimimist nii kohalikul kui ka rahvusvahelisel tasemel.</i>
säilitatavus	eelistatud on asja säilitamine algses asukohas	Vastab kriteeriumile. <i>Linnus, tema eeslinnused ja vallikraavid ning linnamüür on linna kujunemise struktuurielement, mistõttu nende säilitamine algses asukohas on oluline linna ajalise mitmekihilisuse säilitamiseks.</i>

Ettepanek kaaluda arheoloogiamälestisena riikliku kaitse alla võtmist ühe objektina Haapsalu linnus ja linnakindlustused ühes vallikraaviga.

7. Mälestise piir

Piiride määramisel toetuti ajaloolistele allikatele, georefereeritud ajaloolistele kaartidele ning ennekõike arheoloogilistele uuringutele. Ühtlasi võeti arvesse nii tänapäevast linnaruumi kui ka nähtavalt säilinud kindlustuste elementide asukohti.

Mälestise väliskontuuri aluseks on võetud linnamüür linna põhja-, lääne- ja lõunaküljel kuni kastelli loodenurgani. Alates kastelli lõunaküljelt piki vallikraavi väliskülge kuni idapoolse eeslinnuse Põlluväravani ja idapoolse eeslinnuse kagunurgast piki „Krahvi aia“ vallikraavi väliskülge kuni Vee tänavani. Mälestise idapoolne piir jookseb piki Vee tänavat idakülge. Siinjuures tuleb arvestada, et maa-all võib olla säilinud linnakindlustustega seotud arheoloogilist kultuurikihti ja rajatisi eelkõige piirkondades, kus maapealsed linnakindlustuste elemendid on täielikult hävinenud/kadunud.

8. Mälestise kaitsevöönd

Arheoloogiamälestist ümbritsev kaitsevöönd on oluline arheoloogilise kultuurikihi säilimise seisukohast. Arvestades punktis 7 kirjeldatud mälestise piiri ja selle markeerimise põhimõtteid, samuti asjaolu, et kõik linnakindlustustega seotud elemendid ei ole enam maapeal nähtavad, teeb eksperdihinnang ettepaneku mälestise välisperimeetrile arheoloogiapärandi kaitseks kehtestada kaitsevööndi. Kaitsevööndi ulatus on määratletud muinsuskaitseala piiriga, mille sees on lisaks väljatoodud eraldi piirkondadena arheoloogilise kultuurikihiga teadaolevad ja potentsiaalsed piirkonnad (Joonis 7: A-H). Eesmärgiga kaardistada ehitus- ja kaevetööde kavandamisel võimalikke riske.

9. Kokkuvõte

Haapsalu linnamüüri ja linnuse varemed ühes vallikraaviga kaardile kandmisel (Joonis 2, 7) on tuginetud ajaloolistes õiendites välja toodud allikatele, ajaloolisele plaanimaterjalile ning aastakümnete pikkusele arheoloogilistele välitööde tulemustele linna territooriumil.

Eksperthinnang teeb ettepanekud: (1) lisada mälestisele arheoloogiamälestise liik; (2) kinnitada arheoloogilise mälestise piiri kaardil 2 näidatud viisil; (3) vajadusel lisada mälestise välisperimeetrile arheoloogilise kultuurkihiga teadaolevad ja potentsiaalsed piirkonnad. Mälestise kaitsevöönd kattub muinsuskaitseala piiriga.

Foto 1. Haapsalu toomkiriku kapiteel (A. Pärn)

Foto 2. Kapiteelid Kölni St. Kunibert'i kiriku kooriruumis (A. Pärn).

Kasutatud kirjandus:

- Alttoa, Kaur. Kölni meister – kas fiktsioon. – Läänemaa Muuseumi toimetised, I. Haapsalu 1997.
- Alttoa, Kaur. Kui piiskop polnud veel Haapsallu jõudnud. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XVI. Haapsalu 2013.
- Alttoa, Kaur. Haapsalu linnuse kujunemisloost: märkmeid ja märkusi. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XVII. Haapsalu 2014.
- Aluve, Kalvi. Eesti keskaja linnused. Tallinn, 1993.
- Aluve, Kalvi. Haapsalu piiskopilinnus. Tallinn 1998.
- Biller, Thomas. Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen im deutschsprachigen Raum. Ein Handbuch. 1. Systematischer Teil. Darmstadt 2016.
- HMF 107:1-34 = SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumi fotoarhiiv.
- Hupel, August Wilhelm. Topographische Nachrichten von Lief- und Estland, I. Riga 1774.
- Härmson, Paul. Haapsalu rajamine ja areng keskajal. - „Läänlane“ (1989, nr 90).
- Jaago, Kalev. Haapsalu arhitektuuri ajalugu XIII–XIX saj. Diplomitöö. Tartu Ülikool 1989 (SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid arhiiv, HM 8339).
- Jaago, Kalev. Haapsalu eeslinnade kujunemine. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, I (8). Tartu 1996.
- Jaago, Kalev. Haapsalu lossikiriku taastamine 1726–1889. – Läänemaa Muuseumi toimetised, IV. Haapsalu 2000.
- Jaago, Kalev. Haapsalu linna kalmistud. – Läänemaa kalmistud II. Kullamaa Kihelkonnamuuseumi Toimetised III. Ridala ja Martna kihelkondade ning Haapsalu linna kalmistud. Kullamaa 2014.
- Jaago, Kalev. Tõend linna vallikraavi olemasolust hilisema Kalda tänava alguses. Väljavõte Haapsalu raes 14. mail 1778 toimunud istungi protokollist. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXII. Haapsalu 2019.
- Karling, Sten. Matthias Holl fr ån Augsburg och hans verksamhet som arkitekt i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i Sverige och Balticum. Göteborg 1932.
- Kaspar, Fred. Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur Nutzung on Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo. Bonn 1985.
- Kuuskemaa, Jüri. Koduarheoloogia. Minu „barokkbarakk“ Haapsalus. Tallinn 2017.
- Malve, Martin; Maasing, Madis; Wärmländer, Sebastian K.T.S.; Jaago, Kalev. Haapsalu kesk- ja varauusaegne völlumägi. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XVIII. Haapsalu 2015.
- Mänd, Anu. 1552. aasta katku mälestav hauaplaat Haapsalust. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XIX. Haapsalu 2016.
- Mänd, Anu. Ühest Saare-Lääne piiskopi hauaplaadist. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXII. Haapsalu 2019.
- Mänd, Anu; Jaago, Kalev. Haapsalu toomkiriku pühakutest. – „Lääne Elu“ (24. I 1991).
- Mänd, Anu; Tooming, Kaire. Keskaegseid raidkivileide Haapsalu linnusest aastal 2017. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXI. Haapsalu 2018.
- Nurk, Ragnar. Pärnu. Linnade uuenemine. Eesti linnad Rootsi valduses (1561-1710) – Eesti linnaehituse ajalugu. Tallinn 2019.
- Piper, Otto. Burgenkunde. Augsburg 1996.
- Põltsam-Jürjo, Inna. Ühest hävinud hauaplaadist Haapsalu toomkirikus. – Läänemaa Muuseumi toimetised, XXIII, Haapsalu 2021.

- Pärn, Anton. Die Wehrbauten von Haapsalu. – *Castella Maris Baltici*. 1. (Arheologia Medii Aevi Finlandiae 1.). Stockholm 1993.
- Pärn, Anton. Haapsalu linna kujunemisest keskajal. – *Ars Estoniae medii aevi grates* Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo. Tallinn 1995.
- Pärn, Anton. Archäologische und Geologische Beobachtungen bei der Lokalisierung des Mittelalterlichen Hafengeländes der Stadt Haapsalu. – *Eesti TA Toimetised* 45/4. Tallinn 1996.
- Pärn, Anton. Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos. – *Läänemaa Muuseumi Toimetised*, I. Haapsalu 1997.
- Pärn, Anton. Veetee osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul. – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, V. Haapsalu 2002.
- Pärn, Anton. Haapsalu linnamüürist viimaste uurimistöõde taustal. – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XXI. Haapsalu 2018.
- Pärn, Anton. Topographie als „Machtfaktor“ Die Entwicklung der städtischen Befestigungen der Stadt Haapsalu (Westestland) zwischen Mittelalter und Neuzeit. – *Befestigung und Grenze in Mittelalter und Neuzeit. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 32. Paderborn 2019.
- Pärn, Anton. Haapsalu. – *Eesti linnaehituse ajalugu. Vanimad linnad – võimu- ja kaubanduskeskused*. Tallinn 2019.
- Pärn, Anton. Uurimistööd Haapsalu vanalinnas: vanimad ehitusjäljed Linda tänavalt ja keskaegsest asustusest väljaspool linnaala. – *Tutulus* 2021. *Eesti arheoloogia ajakiri*. Tartu 2022.
- Raam, Villem. Haapsalus leiti keskaegne linnamüür – „Sirp ja Vasar“ (10. IX 1965).
- Raam, Villem. Haapsalu linnus: ajalooline õiend ja arhitektuuriline karakteristik. Tallinn 1969 (Käsikiri MKA arhiiv)
- Randre, Leo. Kas avastati keskaegse linnamüüri jäänused? – „Tööraha Lipp“ (14.XI 1957).
- Russow, Balthasar. Liivima provintsi kroonika. (Tõlkinud ja kommenteerinud J. Kivimäe). Tallinn 2022.
- Russow, Erki. Archäologische Rettungsausgrabungen in Haapsalu. – *AVE* 2002. Tallinn 2003.
- Russow, Erki. Arheoloogilised järelevalvetööd Vee, Kooli, Rüütli, Suur-Mere ja Wiedemanni tänaval ning Viieristil 12. mai – 26. juuni 2003. Tallinn 2003 (Käsikiri SA HLM).
- Russow, Erki. Weitere Forschungen in der Stadt und Burg Haapsalu – *AVE* 2003. Tallinn 2004.
- Russow, Erki. Linn linna all II. Arheoloogilised kaevamised Haapsalus 2003. aastal. – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, VIII. Haapsalu 2004.
- Russow, Erki; Pärn, Anton. Majalugu ehk millest kõnelevad Osutitorni müürihoone jäänused. – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVI. Haapsalu 2013.
- Russow, Erki; Kadakas, Ulla. Arheoloogilised välitööd 2016. – *AVE* 2016. Tallinn 2017.
- Sedman, Ervin-Johan. Haapsalu vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd, I osa, Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemisest ning arengust XIII sajandist käesoleva ajani. *Köide II*. Tallinn 1974.
- Stiewe, Heinrich. Hausbau und Sozialstruktur einer niederdeutschen Kleinstadt. Blomberg zwischen 1450 und 1870. Detmold 1996.
- Tarvel, Enn. Piiskop Hermannii residentsiks. – *Haapsalu läbi aegade ja inimeste*. Tallinn 1979.
- Treumann, Katrin. Aruanne arheoloogiliste uuringute teostamise kohta Läänemaal Haapsalu linnas „Krahvi aias“ Vaba tn 7. Tallinn 2016 (Käsikiri Muinsuskaitseamet).